

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

**Ставлення християнських конфесій до Голокосту (за
матеріалами генерального округу «Волинь-Поділля»
Райхскомісаріату Україна)**

Студентки VI курсу
ГІС 18/М
Терепи Христини Русланівни

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
проф. Ігор Скочиляс

Львів - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Генеральний округ «Волинь-Поділля»: етноконфесійний склад населення та структура християнських конфесій.....	17
1.1. Національна та конфесійна структура населення генерального округу «Волинь-Поділля».....	17
1.2. Структура християнських конфесій.....	27
РОЗДІЛ 2. Релігійне життя і політика нацистської адміністрації щодо християнських конфесій.....	39
2.1. Відродження релігійного життя.....	39
2.2. Еволюція релігійної політики нацистів.....	48
2.3. Діяльність християнських конфесій в умовах репресій від нацистського окупаційного режиму.....	55
РОЗДІЛ 3. Поведінкові стратегії священнослужителів християнських конфесій щодо Голокосту.....	63
3.1. Дилема позиціонування духовними особами у взаємодії з окупаційною владою та стратегія споглядання.....	63
3.2. Допомога та порятунок євреїв священнослужителями на території генерального округу «Волинь-Поділля».....	78
ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	102
ДОДАТКИ.....	112

ВСТУП

Актуальність дослідження. Тема Голокосту стала предметом публічного дискурсу в Україні лише в другій половині 1980-х рр., коли з неї було знято табу, накладене радянською комуністичною системою. У цей час з'явилися перші узагальнюючі публікації, що висвітлювали долю євреїв як жертв нацизму. Дослідження активізувалися після того, як Голокост було покладено в основу історичної пам'яті про Другу світову війну країнами-членами Європейського Союзу. Попри очевидний поступ студій Голокосту в Україні, в них і досі залишається чимало лакун. Одна з маловивчених тем, – поведінкові стратегії сучасників Голокосту й зокрема представників християнських Церков. Ця проблема, хоч і залишається на маргінесі наукових зацікавлень, є надзвичайно важливою у т. ч. з морально-етичної та суспільної перспективи.

Поведінкові стратегії священнослужителів, які опинилися в екстремальних умовах тоталітарного режиму, є застереженням для тих, хто намагається «відбілювати» історію, та заохотою до критичного дослідження минулого й увічнення пам'яті тих небагатьох, які виявили Людяність під час Голокосту. У повоєнні роки держава Ізраїль для рятівників єврейського народу запровадила звання Праведника світу, або, по-іншому, «Справедливі світу цього» (дослівний переклад з івриту на польську). Власне, на самій медалі, яку отримує праведник, є напис: «Той, хто врятував одне життя – врятував світ». У жорстокому світі часів Другої світової війни Справедливі є найкращою характеристикою Людяності, адже саме вони врятували світ від Темряви.

Між тим дослідження проблематики позиціонування священнослужителів християнських конфесій щодо Голокосту є маргінальними в сучасній українській історіографії. Більшість з тих нечисленних науковців, котрі вивчають історію Церкви в роки Другої світової війни, зосереджують увагу передусім на двох аспектах – допомозі священниками або порятунку ними єврейських жертв геноциду. Таке звуження дослідницького ракурсу

унеможлиблює з'ясування всього діапазону поведінкових стратегій духовних осіб як тієї соціальної групи, котра мала особливий статус у суспільстві.

Під час драматичних подій Другої світової війни духовні особи (як і представники інших соціальних груп) стали невірними свідками, а в окремих випадках й учасниками «остаточного розв'язання єврейського питання». Вивчення мотивів обрання поведінкових стратегій священнослужителями християнських конфесій на локальному рівні – у генеральному окрузі «Волинь-Поділля», дає змогу зосередитись на складних взаємовідносинах між різними етноконфесійними групами, та з'ясувати чинники, які впливали на поставу священнослужителів щодо Голокосту. Цей вибір здійснювався в умовах небаченого досі масового насильства, радикалізації міжконфесійних і міжетнічних взаємин. Як духовні провідники, священнослужителі були тими особами, які, визначаючись із власною позицією, тим самим моделювали (безпосередньо чи опосередковано) поведінку мирян під час Голокосту.

Робоча гіпотеза полягає в тому, що саме віра і морально-етичні християнські засади детермінували вибір окремими священнослужителями стратегії порятунку євреїв, та що загал духовних осіб належав до «мовчазної більшості» суспільства, обравши стратегію виживання, котра і визначала їхнє ставлення до Голокосту та єврейських жертв геноцидної політики нацистської Німеччини.

Об'єктом дослідження є священнослужителі християнських конфесій регіону – Автономної й Автокефальної Православної Церков, Римо-Католицької Церкви та пізньопротестантських спільнот євангельських християн і баптистів. Натомість **предметом вивчення** є їхнє ставлення до нацистської політики «остаточного розв'язання єврейського питання».

Метою дослідження є аналіз поведінкових стратегій священнослужителів християнських конфесій у час Голокосту в генеральному окрузі «Волинь-Поділля», з'ясування їх причин. Відповідно до мети сформульовано такі дослідницькі завдання:

- 1) опрацювати історіографію та джерельну базу дослідження;
- 2) проаналізувати етноконфесійний склад населення та структуру християнських конфесій;
- 3) з'ясувати масштаби релігійного відродження на Волині й Поділлі та політику німецької окупаційної адміністрації щодо християнських конфесій;
- 4) реконструювати поведінкові стратегії священнослужителів християнських конфесій щодо євреїв, з'ясувати причин їх обрання.

Хронологічні рамки роботи. червень 1941 р. (окупація нацистськими військами Волині й Поділля) – жовтень 1944 р. (звільнення цих теренів Червоною армією).

Географічні межі охоплюють територію генерального округу «Волинь-Поділля», створеної в серпні 1941 р. у складі рейхскомісаріату «Україна». Границі цієї генерального округу покривалися з територією колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської й частково Тернопільської областей Української РСР, а також південними районами колишніх Берестейської й Пінської областей Білоруської РСР.

Наукова новизна роботи. Комплексне дослідження поведінкових стратегій священнослужителів християнських конфесій щодо Голокосту на території генерального округу «Волинь-Поділля» здійснюється вперше. Досі побачили світ лише праці про окремі аспекти порятунку євреїв під час Другої світової війни та допомогіві акції в окремих регіонах сучасної України.

Методи й методологія дослідження. У магістерській роботі використано методи *компаративістики, усної історії, текстуального аналізу, контент-аналізу*. Метод компаративістики використовується для того, аби проаналізувати діяльність християнських конфесій у регіоні під час Другої світової війни, вплив на них окупаційної політики та вибір духовними особами тих чи інших поведінкових стратегій. Натомість завдяки методу усної історії вдалось зібрати інформацію та відтворити акції допомоги й порятунку

священнослужителями єврейського населення у генеральному окрузі «Волинь-Поділля». Методи текстуального аналізу використовується при аналізі послань православних єрархів. Окремим дослідницьким завданням виступає контент-аналіз частоти вживання антисемітської риторики у публічних документах християнських конфесій.

У дослідженні використано матеріали методологічних дискусій, що відбувалися в американській, німецькій та ізраїльській історіографіях Голокосту. Одна з найвідоміших полемік пройшла між школами інституціоналістів та функціоналістів. Перша з них зосереджується на ідеології Голокосту, зауважуючи, що проект Катастрофи реалізовувався як наперед спланована та поетапно реалізована акція нацистського режиму. Згідно з гіпотезою Д. Гольдгагена¹, важливим фактором у реалізації геноциду став німецький антисемітизм, який розглядається вченим як мейнстримний дискурс у Німеччині XIX – першої половини XX ст.

Натомість функціоналісти стверджують, що «вроджений» антисемітизм не демонструє всієї палітри складних суспільних процесів і контекстів, та наголошують на тому, що план «остаточного розв'язання єврейського питання» був розроблений уже під час війни. Відомий представник функціоналізму К. Браунінг зазначає, що антисемітизм був вагомим, але лише одним із чинників, котрий впливав на процес організації злочину². Визначення ж Д. Гольдгагеном німецького антисемітизму ключовою причиною втілення Голокосту вчений вважає неправомірним спрощенням. Опрацьовані мною в магістерській роботі джерельні матеріали та фахова література дають підстави більш релевантним уважати функціоналістський підхід, який і використано у дослідженні.

Важливою підставою до вивчення феномену т. зв. «bystanders» є методологія аналізу їхньої поведінки. Свого часу ще Рауль Гільберг

¹ Goldhagen Daniel. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. Front Cover. Vintage Books, 1997 - History - 634 p.

² Browning Ch. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York, 1992.

запропонував поділ ролей у часі геноциду в трикутнику «злочинці – жертви – очевидці/спостерігачі»³. Така класифікація є доброю відправною точкою для досліджень Голокосту, проте, на думку низки сучасних вчених, вона не враховує всіх варіацій поведінки, імовірної її еволюції в різних обставинах тогочасної воєнної ситуації. Більше того, не так часто натрапляємо на приклади, котрі дозволяють нам чітко й однозначно визначити позицію, скажімо, організацій чи, тим паче, окремих осіб чи груп людей.

Отже, підставою для визначення поведінки, класифікації суб'єктів геноциду є індивід. Яскравим прикладом використання такого постулату є Р. Гільберг, який визначає різні види злочинців та постави очевидців, виходячи, головню, з їхнього становища в соціумі («системі»). Але основна проблема, знову ж таки, полягає у тому, що індивіди, з огляду на вплив різних факторів, фактично можуть діяти по-різному в рамках запропонованих дослідником позицій. Водночас з критикою запропонованої Р. Гільбергом тріади (злочинці – жертви – спостерігачі) виступили Омер Бартов⁴, Вікторія Барнет⁵ та інші. Ян Грабовський, вивчаючи варіації індивідуальної поведінки місцевого населення у час Голокосту на теренах Польщі, приходять до висновку, що нацистська окупаційна влада вибудувала складну систему залучення місцевих мешканців до Голокосту, за якої ніхто не міг залишитися нейтральним, емоційно відстороненим свідком («bystander»)⁶.

Одним з найновіших дослідницьких підходів у дослідженні проблематики є стаття Тімоті Вільямса⁷. Для класифікації видів поведінкових стратегій під час геноциду науковець вибрав маркер індивідуального ставлення до Голокосту та близькість до вбивства. У своїй роботі він наголошує на тому, що постава

³ Hilberg R. *Perpetrators, Victims, Bystanders: the Jewish Catastrophe, 1933-1945*. London 1993.

⁴ Bartov O. Eastern Europe as the Site of Genocide *The Journal of Modern History*, Vol. 80, No. 3 (September 2008), pp. 557-593

⁵ Barnett V. J. *Bystanders: Conscience and Complicity During the Holocaust*. – Westport, CT: Praeger. – p. 208; автори збірника статей: “Bystanders” to the Holocaust. A Re-evaluation” / Ed. D. Cesarani, P. A. Levine. – London; New York, 2013. – P. 289.

⁶ Grabowski J. *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. – Bloomington, 2013. – P. 84.

⁷ Williams T. Thinking beyond perpetrators, bystanders, heroes: A typology of action in genocide. In book: *Perpetrators and Perpetration of Mass Violence*, pp.17-35

осіб у людиноббивчих процесах не є стабільною та виділяє 14 типів поведінки в час геноциду.

Над питанням мотивації та ролей суб'єктів геноцидів розмірковує і Тімоті Снайдер⁸. Американський історик виділяє три головні типи залученості до насильницьких дій: психологічний, матеріальний і політичний. Дослідник упровадив означення «криваві землі», що наголошує на близькості великої кількості людей до місць убивств. Разом з тим, аналізуючи поведінкові стратегії, учений наголошує на індивідуальному виборі людини в екстремальних умовах.

Під час аналізу поведінкових стратегій рятівників варто взяти до уваги концепт «альтруїстичної особистості» – безкорисливої дії на благо іншим⁹. Цей концепт аналізується в дослідженні Лоуренса Барона¹⁰, котрий наголошує на двох проблемних полях при дослідженні такої поведінки. З одного боку, такий підхід можна залучити для з'ясування впливу на рятівника всіх можливих факторів, що його оточують; з іншого – акцентують саме на психологічних мотивах рятівників та увазі до його моральних життєвих орієнтирів (тобто йдеться про ціннісні орієнтири, набуті особою до здійснення (надання) допомоги чи порятунку).

Оскільки кваліфікаційна робота присвячена аналізу поведінкових стратегій духовних осіб під час Голокосту, котрі як соціальна група не були однорідними, важливо застосувати вищезгадані теоретичні підходи Т. Снайдера, Д. Бар-Тала та Л. Барона, які наголошують, що високий соціальний статус особи в екстремальних умовах не «перетікав» автоматично в одностайну підтримку скривджених. Так само варто брати до уваги попередній історичний досвід регіону щодо міжнаціонального і міжрелігійного діалогу в

⁸ Снайдер Т. «Чорна земля. Голокост як історія і застереження» / Т. Снайдер «Чорна земля. Голокост як історія і застереження». – Київ, Медуза, 2017. – 394 с.

⁹ Bar-Tal Daniel. Altruistic Motivation to Help Definition, Utility and Operationalization. Humboldt Journal of Social Relations Vol. 13, No. ½, Altruism & Prosocial Behavior. P. 3-14.

¹⁰ Baron L. The Holocaust and human decency: A review of research on the rescue of Jews in Nazi occupied Europe. Humboldt Journal of Social Relations, 13(1-2), 237–251.

рамках спільного соціокультурного простору, де проживали як рятівники, так і жертви й злочинці. Мають значення й особливості релігійного життя та політики нацистської окупаційної адміністрації щодо християнських конфесій на Волині й Поділлі. Без врахування цих обставин неможливо артикульовано й критично реконструювати поведінкові стратегії священнослужителів у роки Другої світової війни.

Джерельна база дослідження поділяється на *опубліковані* та *архівні матеріали*, не введені до наукового обігу. До першої групи належать збірники документів про нацистський окупаційний режим, історію Церков, спогади, щоденники, свідчення священнослужителів та врятованих під час Голокосту євреїв. До неопублікованих віднесено матеріали, виявлені авторкою магістерської роботи упродовж 2018-2019 рр. у Державному архіві Волинської області (далі – ДАВО) та Державному архіві Рівненської області (далі – ДАРО). Зокрема, в ДАВО, у фонді № Ф-2 «Луцький окружний комісаріат» вдалось віднайти надзвичайно вартісні документи про видачу священнослужителями Луцького Свято-Покровського храму похрещених євреїв на вимогу окупаційної влади. Аналогічним за змістом є документи з фонду № Ф-33у ДАРО. На вимогу влади, Юденрати укладали списки охрещених євреїв за 1941 р. Вищенаведені матеріали є надзвичайно докладними; щодо кожної особи зазначалося місце конверсії, ім'я і прізвище, дата народження, родинні зв'язки, місце проживання. Серед неопублікованих матеріалів заслуговують на увагу також звіти про діяльність священнослужителів на місцях, що відклалися у фонді № Ф-281 «Церковне управління» (ДАРО).

За інституційним походженням, використані в магістерській роботі джерела були випродуковані:

- 1) *Нацистською окупаційною адміністрацією*. Частина з них є опублікована у збірниках: «Друга світова війна. Документи та матеріали», що укладені Володимиром Косиком, «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині» (укладений Олійником Ю. В.) та ін. До цієї групи віднесено

частину опрацьованих матеріалів з ДАРО (Ф-33), та ДАВО (Р-1 Луцька міська управа, Р-2 Луцький окружний комісаріат), частково введені у науковий обіг місцевими істориками та краєзнавцями. Сюди ж варто віднести статистичні матеріали, створені нацистською адміністрацією;

- 2) *Християнськими конфесіями.* До таких джерел відносяться послання єрархів, матеріали про переміщення духовенства, опис парафій та святинь. Найрепрезентативнішим у цьому випадку є окремі справи з Ф-281 (ДАРО), – доповіді, звіти, акти засідань, дані про матеріальне і правове становище духовенства, звіти про церковну діяльність тощо.

За видовою характеристикою, джерельну базу дослідження можна поділити на актові (нормативно-розпорядчі), наративні, статистичні матеріали і джерела усної історії:

- 1) *Актові (нормативно-розпорядчі).* До цього виду джерел відносимо матеріали, що видавались нацистською окупаційною адміністрацією та вищим духовенством (пастирські послання). Вони адресувалися як світській цивільній адміністрації на місцях, так і церковним інституціям й окремим духовним особам.

- 2) *Наративні джерела.* До них зараховуємо листування священнослужителів (митрополит – єпископ – священник), цивільної окупаційної адміністрації та місцевого населення. Сюди ж варто віднести опублікований щоденник о. Максима Федорчука, спогади євангельського проповідника Михайла Подворняка та спогади врятованих євреїв: «Самотній вигнанець» Міхеля Дімента і «Місто моє розстріляне» Хаї Мусман.

- 3) *Джерела усної історії.* Без них не вдалось би реконструювати окремі історії допомоги і порятунку священнослужителями євреїв. Цінними є матеріали, оприлюднені у базі даних Меморіального музею Яд-Вашем про Праведників Світу. Натомість про діяльність пізньопротестантських провітерів дізнаємось з інтерв'ю, проведених

Ліною Бородинською, яка очолює історичне товариство «Сувій» при Церкві євангельських християн у Рівному. Важливими є й матеріали, зібрані та опубліковані Кирилом Кіндратом.

4) *Статистичні джерела.* охоплюють сумарні відомості про релігійну мережу (парафії, монастирі, інші споруди тощо) і священнослужителів на території округи «Волинь-Поділля». Своєю масовістю і повторюваністю привертають увагу матеріали обліку природного руху населення (переписи 1931 р. у Другій Речі Посполитій; 1939 р. у СРСР; 1941 і 1942 рр. у Райхскомісаріаті «Україна»).

Варто зауважити, що частина матеріалів з фондів церковного управління, яка б могла пролити світло на поведінкові стратегії духовних осіб під час Голокосту, була знищена в роки війни. Так само уривчастими є дані про місцеве населення. Через відсутність джерельної бази не вдалось докладно дослідити постави римо-католицького духовенства та євангельських християн і баптистів щодо Голокосту та «мовчазної більшості» суспільства (т. зв. «bystanders»). Але загалом джерельна база дослідження є достатньою для вирішення поставлених у магістерській роботі завдань.

Історіографія проблеми. Наукові дослідження на тему магістерської роботи представимо за тематичною ознакою: 1) праці про нацистський окупаційний режим, зокрема в Райхскомісаріаті «Україна» та генеральному окрузі «Волинь-Поділля»; 2) студії про етноконфесійну і демографічну структуру населення регіону; 3) монографії й статті про християнські спільноти Волині та Поділля; 4) дослідження про Голокост і Другу світову війну та ставлення до геноциду різних інституцій і груп населення.

Праці про нацистський окупаційний режим. Аналітичних праць про органи окупаційної влади в цій адміністративній одиниці небагато. Одним із найглибших аналізів є робота Юрія Олійника, Олександра Завальнюка «Нацистський окупаційний режим в генеральному окрузі «Волинь-Поділля»

(1941-1944 рр.)»¹¹. Робота написана на значній джерельній базі та зосереджує увагу читачів на та регіональних особливостях функціонування нацистської окупаційної влади. Важливим є те, що автори детально аналізують вплив репресивної системи на місцеве населення.

До праць, що розглядають проблематику в широкому історичному контексті, потрібно зарахувати монографію Карела Беркгофа «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою»¹². На основі великого масиву архівних джерел, публікацій та усних опитувань автор зосереджується на «людській» історії, приділяючи увагу всім групам місцевого населення в час моральної кризи. У своїй роботі К. Беркгоф окремо розглядає релігійну політику нацистів у межах усього Райхскомісаріату «Україна», зосереджуючись на контактах окупаційної адміністрації з провідниками християнських спільнот.

Якісною працею, що на мікрорівні аналізує події Другої світової війни, є дисертація Богдана Зека «Луцьк у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)»¹³. Історик дослідив механізми контролю місцевої влади за життям містян. Заторкує автор і тему духовного життя, але його цікавить виключно організаційна діяльність християнських конфесій. Важливим кроком уперед у вивченні проблеми є розлога стаття Дітера Поля «Німецька окупація України 1941-1944 рр. у контексті подій Другої світової війни»¹⁴. Дослідник аналізує особливості встановленого режиму окупації, особливо звертаючи увагу на зміни в цій політиці та на економічну експлуатацію нацистами ресурсів регіону.

Студії про етноконфесійну і демографічну структуру населення регіону. З-поміж досліджень на цю тематику нами використано праці про етнодемографічну структурі населення та міжетнічні взаємини в регіоні,

¹¹ Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944). – Хмельницький, 2012. – 320 с.

¹² Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Авториз. пер. з англ. – Київ, 2011. – 556 с.

¹³ Зек Б. М. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луцьк, 2016. – 239 с.

¹⁴ Поль Д. Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>.

авторами яких є такі авторитетні науковці, як Богдан Гудь¹⁵ і Степан Макарчук¹⁶ (Львів) та Юрій Крамар¹⁷ (Луцьк).

Монографії й статті про християнські спільноти Волині та Поділля. Більшість учених, які вивчають християнські конфесії на Волині і Поділлі у час Другої світової війни, переважно зосереджують свою увагу на інституційному підпорядкуванні цих спільнот нацистській адміністрації або на релігійному відродженні. Найчастіше такі дослідження присвячені структурам Православної Церкви, адже вони домінували в регіоні. Найбільший внесок у вивчення цієї проблематики зробили Володимир Борщевич¹⁸, Іван Власовський¹⁹, Юрій Волошин²⁰, В'ячеслав Гордієнко²¹, Надія Стоколос²², та деякі інші науковці. З-поміж праць, що розкривають сутність релігійної політики і ставлення нацистських окупантів до українського православ'я, варто виокремити монографію проф. Юрія Волошина з Полтави «Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)». Проте автор сам зазначає, що чимало проблем залишились поза його увагою. Наприклад, невисвітленими залишаються зв'язки православного духовенства з політичними організаціями та їхня участь у русі Опору.

Володимир Борщевич предметом дослідження обрав статус та ідентичності православного духовенства Волині у ХХ ст. У фокусі його уваги – взаємовідносини влади з духовенством. Натомість Надія Стоколос вивчала конфесійну політику нацистської адміністрації, а В'ячеслав Гордієнко –

¹⁵ Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ - першій половині ХХ ст. / Авториз. перекл. з польської А. Павлишина. Харків, 2018. – 482 с.

¹⁶ Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. 256 с.

¹⁷ Крамар Ю. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині : дис. ... док. іст. наук : 07.00.02 / Східноєвропейський університет ім. Лесі Українки, Луцьк, 2015. – С. 314.

¹⁸ Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція. / Володимир Трохимович Борщевич. Луцьк, 2010. 584 с.

¹⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Репр. вид. Т. 4. Ч. 2: ХХ ст. Нью-Йорк; Бавдн Брук, 1996. 416 с.

²⁰ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.

²¹ Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційних режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. 1998, № 3. с.107-119.

²² Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр.. // Український історичний журнал. 2004. № 3. с. 91-111.

складності взаємин окупаційного режиму та православних конфесій у Райхскомісаріаті. Варто наголосити, що в жодній з вищенаведених праць не вивчається тема, яка є предметом даної кваліфікаційної роботи.

Цінним аналітичним дослідженням про Римо-Католицьку Церкву на Волині є монографія Марії Дембовської²³. Дослідниця простежує вплив першої радянської окупації, нацистського режиму та повторної радянзації на організаційну структуру Луцької латинської дієцезії. М. Дембовській вдалось реконструювати чисельність римо-католицьких парафій у регіоні, охарактеризувати становище постраждалого під час війни духовенства. Натомість ставлення священнослужителів до Голокосту залишилося поза її увагою.

Історію протестантських спільнот вивчала Ліна Бородинська²⁴ з Рівного. Сфера її зацікавлень – діяльність пізньопротестантських громад у міжвоєнний період. Проте останніми роками дослідниця активно зосереджується на діяльності євангельських християн і баптистів на Волині, акцентуючи свою увагу на найбільших за чисельністю громадах.

Дослідження про Голокост і Другу світову війну. Історії Голокосту в Україні присвячено низку праць сучасних фахівців, у т. ч. провідних західних учених, – Самуеля Спектра²⁵, Тімоті Снайдера²⁶, Джеффри Бердза²⁷. Серед українських істориків також є чимало робіт, що фокусують свою увагу на геноцидних акціях на Волині й Поділлі (варто виокремити роботи Олександра Круглова, Ігоря Щупака, Анатолія Подольського, Романа Михальчука тощо). Серед робіт, що написані вітчизняними дослідниками, - розвідка Максима Гона та Наталії Івчик, які, з-поміж різних

²³ Dembowska M. Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945. Rzeszów 2008, 480 s.

²⁴ Бородинська Л. Соціальна та просвітницька діяльність протестантів-українців у середовищі слов'янських народів у 40-х рр. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – Рівне, 2012. Вип. 23. с. 23-29.

²⁵ Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. Jerusalem, 1990. 383 p.

²⁶ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінім. Київ, 2018. 492 с.

²⁷ Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. Рівне, Волин. обереги, 2017. 168 с.

проблем, розкрили поведінкові стратегії жертв. Зокрема, використання неєврейської зовнішності як «інструменту» порятунку²⁸.

Першим серед українських вчених, які підняли питання поведінкових стратегій сучасників Голокосту, був Ярослав Грицак²⁹. Він запропонував своє бачення класифікації колабораціонізму, виділив різні його типи, котрі (окрім ідеологічного) прочитуються поведінковими стратегіями виживання.

Проблематику поведінкових стратегій духовенства під час Голокосту у своїх працях заторкували Жанна Ковба³⁰, Фаїна Винокурова³¹ та Юрій Скіра³². Перша з них присвятила окрему монографію поведінці місцевого населення Галичини (у т. ч. і духовенства), а Ф. Винокурова на основі архівних матеріалів Вінницької області з'ясовувала ставлення до Голокосту релігійних конфесій у регіоні. Найновішим дослідженням, присвяченому порятунку євреїв богопосвяченими особами, є монографія львівського історика Ю. Скіри. Молодий науковець зосереджується на участі монахів Студійського Уставу в порятунку юдеїв, тим самим відкриваючи досі малодосліджену сторінку заангажованості греко-католицького клиру в Галичині в організовану митрополитом Андреем Шептицьким масову рятункову акцію. Питання ж ставлення священнослужителів щодо Голокосту у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» досі залишається поза увагою вчених та перебуває на маргінесі.

Структура роботи впливає з мети дослідження. Кваліфікаційна праця складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Перший розділ *«Генеральний округ «Волинь-*

²⁸ Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. Голокост і сучасність. 2016. Число 1 (14), С. 9-49.

²⁹ Грицак Я. Питання колаборації. Спроба оцінки. / Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 1996. с.169-175

³⁰ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. К.: Дух і літера, 2009. 293 с.

³¹ Винокурова Ф. Феномен Праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та вчинків / Праведники світу та інші рятувальники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті Збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015, С. 45-82

³² Скіра Ю. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост: монографія. К.: Дух і Літера, 2019. 272 с.

Поділля»: етноконфесійний склад населення та структура християнських конфесій» характеризує зміну етноконфесійної структури населення у час Другої світової війни та відтворює релігійну мозаїку регіону. Другий розділ *«Релігійне життя і політика нацистської адміністрації щодо християнських конфесій»* зосереджується на аналізі феномену релігійного відродження у період німецької окупації та еволюції релігійної політики нацистів. У третьому розділі *«Поведінкові стратегії священнослужителів християнських конфесій щодо євреїв»* проаналізовано мотиви вибору духовними особами тих чи інших моделей поведінки під час Голокосту: взаємодія з окупаційною владою; стратегія споглядання як вимушений конформізм; усвідомлена участь у рятункових акціях і допомога євреям тощо.

Генеральний округ «Волинь-Поділля»: етноконфесійний склад та структура християнських конфесій

1.1. Національна та конфесійна структура населення генерального округу «Волинь-Поділля»

Із початком Другої світової війни і нападом Німеччини на Радянський Союз, війська Вермахту захопили величезні простори на сході Європи. Для організації управління цими територіями 16 липня 1941 р. Адольф Гітлер скликав нараду з представниками вищого німецького командування, що визначила основні завдання та напрями нацистської політики на окупованих землях³³. Контрольовані німцями території були поділені на райхскомісаріати, які, своєю чергою, поділялися на генеральні округи, а останні – на гебіти³⁴.

20 серпня 1941 р. утворено Райхскомісаріат «Україна» з адміністративним центром у м. Рівне³⁵. До складу райхскомісаріату, керівником якого А. Гітлер у травні 1942 р. призначив Еріха Коха, входило шість генеральних округів. Найбільшою за площею адміністративною одиницею Райхскомісаріату «Україна» був генеральний округ «Волинь-Поділля», що охоплювала південні райони Пінської та Брестської областей тодішньої Білоруської РСР (станом на 1940 р.), Волинську, Рівненську і Кам'янець-Подільську області тодішньої Української РСР (станом на 1940 р.), а також частину сучасних Тернопільської

³³ Олійник Ю., Завальнюк О. *Нацистський окупаційний режим в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944)*. – Хмельницький, 2012. – 320 с.

³⁴ Себта Т. *Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення* // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2009. – Т. 19 (2). – С. 116-128.

³⁵ Берггоф К. *Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. – Київ, 2011. – С. 46.

та Вінницької областей загальною площею в 77 035 кв. км² (дані 1941 р.)²³⁶ (Додаток 1).

За кількістю населення генеральний округ «Волинь-Поділля» займав друге місце у Райхскомісаріаті³⁷. У довоєнний період характерною особливістю регіону була його поліетнічність, проте в роки Другої світової війни ці терени стали де-факто моноетнічними. Ця обставина має важливе значення для дослідження особливостей поведінкових стратегій місцевого населення щодо Голокосту і появи біполярних відносин «свій»/«чужий», тому національний і релігійний склад регіону потребує докладнішого аналізу.

Демографічну ситуацію на Волині й Поділлі допомагають з'ясувати матеріали офіційних переписів населення (польський 1931 р., радянський 1939 р., німецькі 1941, 1942 та 1943 рр.). На основі цих даних³⁸, можна простежити зміни в структурі людності, спричинені Голокостом і Волинською трагедією³⁹. Враховано також міграційні процеси, депортації цивільного населення радянською владою та вивезення нацистами остарбайтерів на примусові роботи в Німеччину.

На жаль, точних даних про кількість населення та його віросповідну структуру для 1941-1944 рр. немає. Частина інформації була знищена, а ті статистичні дані, що доступні історикам для аналізу, суттєво різняться. Ба більше, у сучасній історіографії часто застосовують свідоме перебільшення чи применшення кількості людських втрат.

³⁶ У 1943 р. територія цієї округи становила 80 508 кв. км (*Олійник Ю., Завальнюк О.* *Нацистський окупаційний режим...* – С. 38).

³⁷ *Олійник Ю., Завальнюк О.* *Нацистський окупаційний режим...* – С. 39.

³⁸ Див. докладніше: *Ягольницька О. К.* *Особливості переписів населення Польщі 1921 та 1931 р. і картина етнічного та конфесійного складу суспільства Другої Речі Посполитої // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – 2010. – Вип. 18 – С. 186-190; *Потильчак О. В.* *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук № 07.00.01. – Київ, 1999. – 205 с.**

³⁹ Найновішою інтерпретацією цих кривавих подій є монографічне дослідження: *Гудь Б.* *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ - першій половині ХХ ст. / Авториз. перекл. з польської А. Павлишина. Харків, 2018. – 482 с.*

Збереглися матеріали перепису населення 9 грудня 1931 р. на території Волинського воєводства, що займало площу в 35 754, 1 км²⁴⁰. У переписні листи записували осіб за місцем їх постійного проживання. На відмінну від перепису 1921 р., в якому фіксували національність та релігійну належність, у 1931 р. вказувались також рідна мова і релігія. Наприклад, в анкетах, окрім української (język ukraiński), також вказувалась і руська мова (język ruski)⁴¹. А для населення, що проживало на території Полісся, вводилось таке поняття, як «тутешня мова»⁴².

Загальна кількість населення у містах і селах Волинського воєводства у 1931 р. становила 2 085 574 жителів⁴³. Римо-католиками (wyznanie rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie) себе визнавали 327 856 осіб, греко-католиками (wyznanie greckokatolickie i obrządek wschodni kościoła katolickiego) – 11 137 осіб. Найбільше було православних (wyznanie prawosławne) – 1 455 882 осіб. Протестантів у таблиці перепису поділяли на чотири групи, і загалом їх налічувалося 53 427 осіб⁴⁴. Представники інших християнських конфесій складали 27 925 осіб. Юдеїв (wyznanie mojżeszowe) у цей час зафіксовано 207 792 осіб, що практично відповідало кількості населення, яке володіло їдишем та івритом (174 131 і 31 388 осіб.). Іншими нехристиянами себе вважали 143 осіб. Невизначеними і неконфесійними (nie określone oraz

⁴⁰ Адміністративно Волинське воєводство тоді поділялося на 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Ковельський, Костопільський, Кременецький, Луцький, Любомльський, Рівненський і Сарненський (Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 17. – С. 226-238).

⁴¹ Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 70. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – S. 23.

⁴² У пояснювальній записці до перепису населення зазначалось, що потрібно ідентифікувати громадянина із релігійною конфесією, до якої вона формально належала, незалежно від її релігійних переконань (Макарчук С. А. Етносоціальне розвитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 145).

⁴³ Із них 1 021 048 були чоловіками, а 1 064 526 – жінками. Польською мовою розмовляли 346 640 осіб, українською – 1 418 324, руською – 8 548, білоруською – 2 417, російською (język rosyjski) – 23 387, чеською – 30 977, литовською – 90, німецькою – 46 883, їдиш (język żydowski) – 174 157, івритом (język hebrajski) – 31 388. Іншими мовами розмовляли 657 осіб, не вказали мови спілкування 2 106 осіб (Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski... Województwo Wołyńskie. – S. 23).

⁴⁴ Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski... Województwo Wołyńskie. – S. 22.

bezwyznaniowi) ідентифіковано 229 осіб, а не вказали свого віросповідання 1 156 осіб⁴⁵.

У містах Волинського воєводства тоді проживало 252 524 осіб. Найбільшою спільнотою містян була єврейська – 122 797 осіб. Наступною за чисельністю групою було польськомовне населення – 69 499 осіб, а третє місце посідали україномовні міщани – 41 005 осіб (до цієї статистики додано 342 особи, які вважали руську мову рідною). Російською мовою у містах послуговувалося 13 417 осіб, німецькою – 2 719, чеською – 2 512. Малочисельними були білоруськомовні (275 осіб) та литовськомовні (13 осіб) міщани⁴⁶.

За віросповіданням у містах переважали юдеї – 124 030 осіб. Друге місце посідали вірні Римо-Католицької Церкви – 63 813 осіб, на третьому й четвертому – православні (59 289 осіб) та протестанти (3 552 осіб)⁴⁷. Це співвідношення зберігалась і в містах з населенням понад 20 000 осіб⁴⁸. У найбільших поселеннях Волинського воєводства віросповідна структура була загалом подібною⁴⁹. Наведені статистичні дані перепису населення 1931 р. дають змогу приблизно визначити етноконфесійну структуру населення Волинського воєводства на початок Другої світової війни (з врахуванням інформації про мовну ідентифікацію).

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – S. 23.

⁴⁷ Там само. – S. 23.

⁴⁸ Там само. – S. 24.

⁴⁹ Так, за даними перепису 1931 р., у Луцьку на 35 554 жителів 10 669 осіб були римо-католиками, 149 – греко-католиками, 6 184 – православними, 1009 – протестантами, 106 – «іншими християнами», 17 366 – юдеями. Натомість у Рівному, що тоді налічувало 40 612 мешканці, проживало 10 418 римо-католиків, 126 греко-католиків, 6 733 православних, 522 протестантів, 48 «інших християн», 22 737 юдеїв. А в Ковелі з населенням 27 677 осіб римо-католиками себе вважали 9 638 осіб, греко-католиками – 110, православними – 4 875, протестантами – 143, «іншими християнами» – 31, юдеями – 12 850 осіб (Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski... Województwo Wołyńskie. – S. 26-27). Співставивши ці статистичні дані з мовною ідентифікацією в містах, отримаємо наступні результати: в Луцьку польську мову вважали рідною 11 326 осіб, українську і «руську» – 3 305, білоруську – 36, російську – 2 284, чеську – 454, литовську – 1, німецьку – 813, їдиш та іврит – 17 267 осіб. Натомість у Рівному польська була рідною для 11 173 осіб, українська – для 3 194, білоруська – для 58, російська – для 2 792, чеська – для 440, литовська – для 5, німецька – для 345, їдиш та іврит – для 22 557 осіб. А в Ковелі польською мовою офіційно послуговувалися 10 295 осіб, українською – 2 489, білоруською – 27, російською – 1 954, чеською – 41, литовською – 1, німецькою – 50, їдишем та івритом – 12 566 осіб (Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski... Województwo Wołyńskie. – S. 28-29).

До українців із певними застереженнями слід віднести всіх тих, хто рідною вважав українську, «руську» і «тутешню» мови. До євреїв, відповідно, потрібно зарахувати носіїв їдишу та івриту. Степан Макарчук пропонує ідентифікувати із римо-католиками і православними, відповідно, поляків та українців Волині, взявши до уваги штучність зарахування вірних Православної Церкви до поляків (без чехів), та зберігши при обчисленнях кількісне співвідношення між ними. Такі корективи, на думку вченого, є необхідними для врахування реальної оцінки ситуації й уможливають найточніше встановити національний склад населення⁵⁰. Відповідно до цього підходу, національна структура мешканців цих трьох міст виглядає інакше. Зокрема, в Рівному євреї становили 57,01% населення, поляки – 25,16%, українці – 8,63%, росіяни – 7,06%, чехи – 1,11%, білоруси, литовці та німці – менше 1%. Натомість у Луцьку євреїв було 47,77%, поляків – 32,24%, українців – 10,5%, росіян – 6,32%, німців – 2,25%, чехів – 1,26%, білорусів – менше 1%. А в Ковелі євреї склали 46,33% населення, поляки – 35,64%, українці – 10,39%, росіяни – 7,20%, німці, чехи і білоруси – менше 1%⁵¹.

Загальна кількість населення у селах складала 1 833 050 осіб. Конфесійна ситуація тут була радикально іншою в порівнянні з містами. Панівні позиції в сільській місцевості зберігала Православна Церква (1 396 593 вірних). Другою за чисельністю пастви була Римо-Католицька Церква (264 040 осіб), третє місце посідали юдеї (83 762 осіб). Натомість протестантів налічувалося 49 875 вірних, а греко-католиків – 10 130⁵².

З урахуванням Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства, який відійшов до новоствореної Волинської області у 1939 р., на території Волинського воєводства, за даними перепису 1931 р., проживало 2 180 000 осіб. Національний склад населення був таким: українців нараховувалося 1 524 088 осіб (69,89 %), поляків – 337 119 (15,46 %), євреїв – 211 829 (9,71 %), німців –

⁵⁰ Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини... – С. 147.

⁵¹ Там само.

⁵² Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski... Województwo Wołyńskie. – S. 25.

47 083 (2,16 %), чехів – 30 981 (1,42 %), росіян – 23 865 (1,09 %), білорусів – 3587 (0,16 %) ⁵³.

Щодо Поділля, то даних про конфесійний склад населення немає. У 1937 р. тут проводився радянський перепис населення, який, однак, не був завершений. У січні 1934 р. на XVII з'їзді ЦК ВКП(б) Йосиф Сталін визначив «офіційну» чисельність населення Радянського Союзу в 1933 р. – 168 млн. осіб, що, звісно ж, не відповідало дійсності. Тому результати перепису 1937 р., й зокрема низькі демографічні показники і «занадто велика» кількість віруючих, виявилися для офіційної влади неприйнятним. Наступний радянський перепис населення 1939 р. проводився за 16 критеріями ⁵⁴. Загальна кількість населення складала 167, 6 млн. осіб, що не збігалось з реальною ситуацією у регіоні ⁵⁵. Хоча сумнівність цих даних є очевидною, їх все ж треба враховувати.

За даними цього перепису, загальна кількість населення в Кам'янець-Подільській області складала 1 739 683 осіб. З них українцями себе вважало 1 441 488 осіб (89,9%), євреями – 121 335 осіб (7,0%), поляками – 95 679 осіб (5,5%), росіянами – 61 956 осіб (3,6%), натомість представників інших національностей нараховувалося 18 625 осіб (1,0%) ⁵⁶. У Вінницькій області чисельність населення в той час складала 2 017 990 осіб. Серед них найбільше було українців (86,1%), євреїв (6,0%), росіян (4,5%) та поляків (2,5 %) ⁵⁷.

Таким чином, напередодні Другої світової війни на Волині й Поділлі загалом найпоширенішими віросповіданнями були православ'я, католицизм та юдаїзм. Чисельними в обох регіонах були й пізньопротестантські спільноти. Натомість у містах ситуація виглядала інакшою: тут переважали юдеї, друге місце за чисельністю посідали римо-католики, і лише третє – православні.

⁵³ *Макарчук С. А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини... – С. 148.

⁵⁴ Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Сост. Ю. А. Поляков и др.; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др. – Москва, 1992. – С. 13-14.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Всесоюзная перепись населения 1939 года. – С. 69.

⁵⁷ Там само – С. 68.

Як зауважують дослідники⁵⁸, однією з основних проблем, з якою стикаються науковці в підрахунку кількості населення на Волині під час війни, є відсутність достовірних статистичних даних. При використанні тих матеріалів, що доступні історикам (переписи 1931 та 1939 рр.), потрібно не лише враховувати природній приріст населення, міграційні рухи, а й зміни, спричинені державною політикою⁵⁹. Тим не менше, для початку Другої світової війни дані про релігійний та етнічний склад населення у більшості випадків відсутні або ж ці відомості були знищені.

Для генеральної округи «Волинь-Поділля» спробу реконструювати національний склад населення здійснив Володимир Косик. Він наводить дані, що до війни тут домінували українці – 75%, поляків – 10,9%, євреїв – 7,8%, білорусів – 6,6%, росіян – 7,8%, німців – 0,07%⁶⁰. Загальна кількість євреїв у генеральному окрузі на початок Другої світової війни, за його підрахунками, становила 330 тис. осіб⁶¹. Кількість євреїв у межах сучасних Волинської (123 000 тис. осіб) і Рівненської (112 000 тис. осіб) областей, з урахуванням природнього приросту населення впродовж 1931–1939 рр., визначно на 250 тис. осіб⁶².

Якщо порівнювати статистику єврейського населення з польським переписом 1931 р. та німецьким 1941 р., то найкраще це робити на прикладі найбільших міст регіону. Зокрема, в Рівному на початку 1930-х рр. проживало 22 737 євреїв, а на час нападу Німеччини на Радянський Союз – 19 763 осіб⁶³. За даними ж німецької окупаційної адміністрації, у липні-серпні 1941 р. у Рівному зафіксовано 35 857 осіб, з них німців – 78, українців – 5 136, поляків – 8 540,

⁵⁸ Див.: Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 27-29 квітня 1999 року). – С. 249.

⁵⁹ До змін, які спричинені державною політикою, потрібно відносити радянські депортації, переселення, вивіз населення нацистським окупаційним режимом до Німеччини.

⁶⁰ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим... – С. 39.

⁶¹ Там само. – С. 39.

⁶² Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. – Харьков, 2005. – 374 с.

⁶³ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – Днепро, 2016. – 564 с.

білорусів – 213, росіян – 1 517, чехів – 484, євреїв – 19 763⁶⁴. Натомість німецька статистика з лютого 1942 р. зафіксувала в Рівному 17 933 осіб арійського походження, зареєстрованих у міській управі. З них німцями були 98 осіб, українцями – 6 275, росіянами – 1 658, поляками – 9 092, чехами – 508, білорусами – 226, представниками інших національностей – 76⁶⁵. Натомість кількість євреїв у той час становила 5465 осіб⁶⁶.

У Луцьку національний склад населення виглядав наступним чином. Станом на 1931 р. у місті проживало 17 336 осіб, а в 1941 р. – 19 500 осіб. Ситуація радикально змінилася вже в перші місяці німецької окупації Волині. Так, військова адміністрація зареєструвала 10 жовтня 1941 р. у місті 37 144 осіб, з яких 17 052 осіб були євреями, 11 128 – поляками, 6313 – українцями, 1823 – росіянами, а ще 828 осіб – представниками інших національностей⁶⁷. Натомість у місті Ковелі, за даними перепису 1931 р., проживало 12 842 осіб, а у 1941 р. – 14 200⁶⁸.

Із приходом нацистів на захоплених територіях була запроваджена військова адміністрація, яку дуже швидко замінили на цивільну⁶⁹. Механізми дискримінації на Волині й Поділлі застосувалися такі ж самі, як і на інших окупованих територіях. Вони включали носіння розпізнавальних знаків, заборону пересування, позбавлення засобів виробництва, обмеження в користуванні поштою тощо. Однак найтрагічнішими подіями стали розстріли нацистами євреїв. Перші масові страти євреїв на Волині розпочались майже одразу після окупації регіону. Наприклад, в Осторозі у перший день окупації розстріляли 300 представників інтелігенції⁷⁰. 30 червня 1941 р. в Луцьку

⁶⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 33, оп. 1, арк. 8.

⁶⁵ ДАРО, ф. 33, спр. 1, арк. 24.

⁶⁶ ДАРО, ф. 33, спр. 8, арк. 2.

⁶⁷ Зек Б. М. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луцьк, 2016. – 239 с.

⁶⁸ А. Круглов вказує у своєму дослідженні найімовірнішу цифру у Рівному – 25 000 осіб, у Луцьку – 19 500 (Круглов А., Уманский А., Шулак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина»... – С. 105).

⁶⁹ Івчик Н. Голокост у генерал-комісаріаті «Волинь–Поділля» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – С. 234-238.

⁷⁰ Там само.

зондеркоманда 4а позбавила життя 300 євреїв як «грабіжників», а 3 липня – ще 1 160 осіб, як помсту за вбивство українців більшовиками⁷¹. Самуель Спектор інформує про загибель у Луцьку 3 липня приблизно 3 000 євреїв⁷². У другій половині 1941 р. на території Волинської області знищено близько 8 000 євреїв. У Рівненській області за липень-серпень загинуло 4 500 євреїв, а до кінця року ця кількість сягнула 24 000 осіб⁷³. Найбільшою за масштабом виявилася геноцидна акція у Кам'янець-Подільському, де протягом 26-28 серпня 1941 р. вбито близько 23 000 осіб⁷⁴. Кількість єврейських жертв у Хмельницькій області за липень-серпень 1941 року загалом складає 31 000 осіб⁷⁵.

5 вересня 1941 р. Ерік Кох віддав наказ про створення гетто у тих містах, де євреї становили більшість населення⁷⁶. Переважно вони мешкали на теренах Західної Волині. Євреям надавалось від кількох до 12 годин аби перебратись у спеціально відведені німцями місця⁷⁷. На території Рівненської області постали 35 гетто, головні з яких облаштували у найлюдніших містах(Додаток 2). Натомість у Волинській області перші гетто з'явилися у жовтні 1941 р. в Берестечку, Горохові і Локачах. У Луцьку 11 грудня 1941 р. було насильно сконцентровано близько 18 000 євреїв⁷⁸. В окремих міста створювалися по два гетто (наприклад, у Дубно і Ковелі). У таких поселеннях існував поділ на «корисне» (працевдатне) та «непридатне» населення⁷⁹.

Уже влітку 1942 р. в рамках гімлерової «другої хвилі» були ліквідовані низка гетто. Масові екзекуції здійснювалися за добре спланованою схемою: підготовча акція, охорона та самі вбивства. Організація Голокосту здійснювалась на найвищому рівні та узгоджувалась із місцевою німецькою

⁷¹ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина»... – С. 123.

⁷² *Spector S.* The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – Jerusalem, 1990. – P. 76.

⁷³ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина»... – С. 494.

⁷⁴ Там само. – С. 526.

⁷⁵ Там само. – С. 531.

⁷⁶ *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Авториз. пер. з англ. – Київ, 2011. – 556 с.

⁷⁷ *Spector S.* The Holocaust of Volhynian Jews... – P. 121.

⁷⁸ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина»... – С. 120.

⁷⁹ *Spector S.* The Holocaust of Volhynian Jews... – P. 124.

поліцією. До цього етапу входило також планування дати і місця розстрілів, способів концентрації євреїв та транспортування, забезпечення транспортом тощо. Охоронні загони відповідали за оточення гетто та запобіганню втеч з нього, відправлення до місця призначення та пошук втікачів, супровід євреїв на шляху до ям і захист місця вбивства (запобігання спробам втечі). Закопування могил, як правило, здійснювалося радянськими військовополоненими або селянами⁸⁰.

А. Круглов зазначає, що у другій половині серпня були ліквідовані гетто в Ковелі та Луцьку (відповідно 6 500 і близько 15 000 жертв), а до кінця року по всій області кількість жертв склала 95 000 осіб⁸¹. Масові вбивства на Рівненщині почалися з травня 1942 р. – було розстріляно близько 12 800 євреїв. У ніч з 13 на 14 липня було ліквідовано гетто в Рівному (на той час в ньому перебували 5 200 євреїв). До кінця року кількість вбитих євреїв на Рівненщині досягла близько 70 000 осіб.⁸² С. Спектор зауважує, що протягом літа 1942 р. спільнота волинських юдеїв практично припинила своє існування⁸³. Це підтверджують німецькі статистичні дані, що доступні нам. У 1943 р. вбивства євреїв, яким ще вдалось врятуватись, продовжувалися.

За даними німецького перепису населення 1943 р., у Луцьку загальна кількість жителів зменшилась до 16 495 осіб, у Ковелі – до 16 233 осіб, у Рівному – до 17 531 осіб, у Хмельницьку – до 12 510 осіб, у Пінську – 12 029 осіб. Загальне число мешканців генерального округу «Волинь – Поділля» в той час складало 4 211 916 осіб⁸⁴. Без сумніву, більшість цих демографічних втрат були спричинені масовими вбивствами, переважно єврейського населення.

Ще одним фактором впливу на демографічну ситуацію в регіоні була Волинська трагедія, жертвами якої стало передовсім цивільне населення⁸⁵. З

⁸⁰ *Ibid.* – Р. 175 -177.

⁸¹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина»... – С. 122, 144.

⁸² Там само. – С. 478.

⁸³ Там само. – С. 186.

⁸⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 3206, оп. 1, спр. 47.

⁸⁵ Див. детальніше: *Льюшин І. І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Відп. редактор С. В. Кульчицький. – Київ, 2003. – 313 с.; *Мотика Г.* Від волинської різанини до операції "Вісла". Польсько-український конфлікт

огляду на жваві, емоційно забарвлені дискусії, що дуже часто виходять за рамки суто академічного дискурсу, наразі складно визначити бодай приблизну кількість польських й українських жертв цього кровопролитного конфлікту. Так, відомий дослідник Гжегож Мотика назагал погоджується з даними Владислава та Єви Семашків, що у 1943 р. на Волині загинули щонайменше 33 000 поляків, з-поміж яких по-імені та прізвищу ідентифіковано близько 19 000 осіб⁸⁶. Загальна кількість загиблих (переважно від рук українських збройних формувань) може коливатися у діапазоні від 40 до 60 тисяч осіб. Щодо українських втрат, то, за припущеннями Г. Мотики, на території Волині загинуло 2-3 тисячі українців, а загальна кількість українських втрат сягає від 10-11 до 15 тис. осіб⁸⁷. Між тим такі українські дослідники, як Іван Патриляк⁸⁸, найімовірнішою цифрою втрат польського населення на Волині називають 23-24 тис. осіб, а українського – 10-12 тис. осіб.

Отже, наведена статистика засвідчує стрімке зменшенні чисельності юдеїв на Волині й Поділлі. Їхня кількість почала змінюватися внаслідок депортацій радянської влади, почасти – евакуації влітку 1941 р. Проте ці зміни в етнодемографічній структурі не йдуть у жодне порівняння із наслідками політики, реалізованої нацистською Німеччиною – «остаточним розв'язанням єврейського питання». Голокост, спільно з Волинською трагедією, є тими чинниками, які зумовили перетворення поліконфесійного й багатонаціонального регіону в де-факто моноетнічний.

1.2 Структура християнських конфесій

1943–1947 pp. / Авториз. пер. з пол. *А. Павлишина*, післям. д.і.н. І. Ільюшина. – Київ, 2013. – 360 с.; *Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945.* – Warszawa, 2000; Україна-Польща важкі питання. – Т. 1-10. 1997-2005 pp.

⁸⁶ *Мотика Г.* Від волинської різанини до операції «Вісла»... – С. 277.

⁸⁷ Там само. – С. 277.

⁸⁸ *Патриляк І.* Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: спроба узагальнення [Електронний ресурс] // Мандрівець. – 2013. – № 4. – С. 48-52 (Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2013_4_11).

Незважаючи на складні політичні умови та утиски, пов'язані з початком військових дій, релігійне життя на Волині та Поділлі тривало. Після радянської окупації, політики атеїзму, масового закриття храмів, розправ над священнослужителями, дозвіл окупаційної влади на діяльність релігійних громад був позитивно сприйнятий населенням. На всій території генерального округу «Волинь-Поділля» почали відновлюватись організаційні структури християнських конфесій⁸⁹. У роки Другої світової війни в цьому регіоні функціонували Православна Церква (Луцько-Волинська і Волинсько-Житомирська єпархії), Римо-Католицька Церква (Луцька дієцезія) та протестантські громади євангельських християн і баптистів.

Православна Церква

У міжвоєнний період частина вірних Православної Церкви з Волині підпорядковувались Польській Автокефальній Православній Церкві та були об'єднані у Волинську-Кременецьку єпархію⁹⁰. Проте з початком Другої світової війни, нацистський уряд значно обмежив її діяльність. Відтак, митрополиту Діонісію (Валединському) було заборонено поширювати свою юрисдикцію поза межами генерал-губернаторства. Тож постало питання про подальшу інституалізацію місцевих православних структур.

⁸⁹Термін «конфесія» (від латинського *confessio* – визнання) має вужче значення й вказує на особливості віросповідання в межах певної релігії та спільноти віруючих, які є послідовниками цього віросповідання: «У момент, коли достатньо велика кількість осіб не погоджується з однозначністю [релігійної (еклезіальної) ідентичності], постає конфесійна свідомість, [...] поява якої є основою екуменічного плюралізму» (наприклад, католицька, православна й протестантська конфесії в межах християнської релігії; сунніти і шіїти в межах мусульманської релігії; ортодоксійні юдеї та хасиди в рамках юдаїзму) (Дискусії «Унія без уніятизму»: до питання про сучасну еклезіальну ідентичність Греко-Католицьких Церков // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2003. – Ч. 4. – С. 261). Окреслення «конфесія» також пов'язують зі словосполученням «релігійна деномінація» (*religious denomination*), під чим розуміють певні відгалуження в рамках однієї конфесії (Голобуцький П. В. . Конфесія // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ, 2009. – Т. 5. – С. 112; Конфесія // Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Київ, 2001. – Т. 3. – С. 792).

⁹⁰Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Репр. вид. – Т. 4. – Ч. 2: XX ст. – Нью-Йорк;-Бавдн Брук, 1996. – 416 с.

На початковому етапі існувала певна юрисдикційна невизначеність, відтак утворились дві православні структури. Як зауважує Юрій Волошин⁹¹, єдності щодо майбутнього шляху серед вірних не було. Для впорядкування церковних справ владика кременецький Олексій (Громадський) скликав у серпні 1941 р. архиєрейський собор у Почаєві, на якому була утворена Автономна Православна Церква⁹² (далі – АПЦ). Нова структура залишалася в складі Руської Православної Церкви з центром у Москві, але адміністративно вона набула певної самостійності⁹³. Іншу юрисдикцію створила Українська Автокефальна Православна Церква (далі – УАПЦ)⁹⁴. Тобто обидва центри новоутворених православних церков розташовувались в межах генерального округу «Волинь-Поділля», – відповідно у Луцьку та Кременці.

Щодо глави УАПЦ, то найімовірнішим претендентом був архиєпископ холмський і підляський Іларіон (Огієнко), який на той час знаходився у генерал-губернаторстві⁹⁵. Однак нацистська влада не дозволила йому перетнути кордон і очолити митрополію. Тому своїм першоєрархом автокефалісти обрали митрополита варшавського Діонісія. Представники цієї течії не визнавали розпоряджень московських єрархів та підкреслювали, що Автокефальна Православна Церква Польщі канонічно ніколи не переставала існувати на території Волині.

Коли ж німецька влада заборонила в'їзд представників будь-яких конфесій до Райхскомісаріату «Україна», то митрополит Діонісій, не маючи можливості поширювати свій вплив на територію генерального округу «Волинь-Поділля», був змушений призначити архиєпископа Полікарпа «адміністратором Святої Автокефальної Православної Церкви на звільненій українській землі»⁹⁶:

⁹¹ *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). – Полтава, 1997. – 127 с.

⁹² *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою... – С. 238.

⁹³ Там само. – С. 239.

⁹⁴ *Стоколос Н. Г.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91-111.

⁹⁵ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви... – С. 202

⁹⁶ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині...* – С. 347.

«На прохання населення України, кріях тої церкви митрополит варшавський Владика Діонісій, на підставі свого канонічного права та історичних традицій, іменував – як уже відомо – Владика Полікарпа, Архієпископа Луцького й Ковельського, Адміністратором св. Православної Автокефальної Церкви на визволених українських землях. Владика Адміністратора затвердила німецька влада і відновлено українське церковне життя зачало плисти сильним рухом великого відродження. Скрізь в Україні постають нові церкви, висвячено нових єпископів, священників, організуються парохії, народ дякує Всевишньому за чудо визволення і спасіння»⁹⁷.

Автокефальна Церква мала велику популярність серед прихильників відродження української держави. Однією з ключових для УАПЦ була підтримка «Української ради довір'я на Волині» у Рівному, яку очолював Степан Скрипник. Саме вона здійснила першу спробу організаційного оформлення автокефалії, спираючись у своїх діях на закон про автокефалію Української Православної Церкви від 1 січня 1919 р. На її першому засіданні, 1 вересня 1941 р., було вирішено створити «Тимчасову Адміністрацію Української Православної Церкви» на чолі з Полікарпом (Сікорським)⁹⁸. Для налагодження церковного життя Полікарп створив єпископську раду в Луцьку, що складалася з 13 осіб – представників духовенства, світської інтелігенції та української цивільної адміністрації⁹⁹.

Іншим викликом, з яким зіткнулася УАПЦ, була відсутність власної єрархії. З цією метою було скликано два собори¹⁰⁰. На початку лютого 1942 р. у Пінську висвячено перших двох єпископів: Івана Губу (прийняв ім'я Ігор) та Никанора Абрамовича (невдовзі їх обох піднесено до сану архієпископів). На цьому соборі також ухвалено рішення про прийняття до лона новоутвореної Церкви духовенства УАПЦ, заснованої Василем (Липківським). А на Київському соборі (на початку травня цього ж року) хіротонізовано ще шістьох владик (чотирьох з них запропонувало Вище церковне управління, створене

⁹⁷ Нова доба. – Берлін, 1942. – 19 квітня. – С. 3 (правопис збережено).

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Зек Б. Церковне життя Луцька в період німецької окупації... – С. 282–295.

¹⁰⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... – С. 216

єпископом Никанором у Києві)¹⁰¹. Фактично на цих двох Соборах відбулося завершення формування вищої єрархії УАПЦ зі середовища місцевого православного духовенства.

АПЦ в ситуації з єрархами була в кращому становищі. На кінець 1941 р. в її складі були чотири архиєпископи та два єпископи. Ю. Волошин зауважує, що в той же час вище духовенство допустилося низки помилок, які суттєво вплинули на її розвиток. Так, не було визнано течії православ'я, які утворились у 20-30-х рр., а проголошена єдність з Московською патріархією дала привід опонентам говорити про її антиукраїнський характер. На Соборі АПЦ у грудні 1941 р. архиєпископа Олексія піднесено до сану митрополита та проголошено екзархом України. У цей час у Москві уже перебував екзарх України митрополит Миколай (Ярушевич)¹⁰², що унеможливило канонічне визнання Московською патріархією.

Отже, до кінця 1941 р. на території генерального округу «Волинь-Поділля» функціонували дві православні церковні інституції, а в 1942 р. завершилось формування їхньої ієрархії. УАПЦ через польського митрополита Діонісія підтримувало зв'язок із Константинопольським патріархом, натомість АПЦ мала невизначений канонічний статус, адже проголосивши єдність з Московською патріархією, вона не була нею визнаною. Окупаційна влада зареєструвала обидві Церкви та вдало маніпулювали суперечками між ними.

Попри наявність вищої єрархії християнських конфесій, не менш важливою була діяльність місцевого духовенства на місцях. На території Волині функціонувало 557 автокефальних¹⁰³ православних парафій¹⁰⁴ та діяло кільканадцять чоловічих і жіночих монастирів. Так, у Миколаївському Милецькому чоловічому монастирі¹⁰⁵ під час війни проживало дев'ять

¹⁰¹ Там само. – С. 45

¹⁰² *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації... – С. 46.

¹⁰³ Через обмеженість джерельної бази не можна достовірно встановити кількість автономних парафій.

¹⁰⁴ *Борщевич В. Т.* Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція. – Луцьк, 2010. – 584 с.

¹⁰⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 393, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

богопосвячених осіб, з яких два монахи (в т. ч. і настоятель обителі) і чотири послушники. На території монастиря знаходилися три церкви, дві з яких були відкритими до кінця 1944 р. Під час німецької окупації настоятелем обителі був еромонах Андрій Тимофеев. Внутрішній розпорядок і життя насельників регулювались монастирськими уставами. У жіночому Свято-Успенському монастирі у с. Зимно¹⁰⁶ проживало 40 насельниць, настоятелькою яких у 1942 р. була Лідія Давидович. Із них 16 названі монахинями, 21 інокінею, а 3 – послушницями. Також у цьому чернечому осередку проживало 14 монахинь непрацездатного віку. У користуванні жіночого монастиря перебувало три храми, але один з них колишній єпископ Полікарп передав православної парафії в с. Зимне.

Перед церковною єрархією в роки війни постала складна кадрова проблема. У деяких парафіях взагалі не було священників. Духовні семінарії були закриті; в Луцькій останнє висвячення випускників 5 курсу відбулось у квітні 1939 р.¹⁰⁷ Того ж року закрито Кременецьку семінарію¹⁰⁸. Основою кадрів складало колишнє духовенство, яке за часів радянської влади було обмежене у своїй діяльності. Значна кількість клириків, що залишилась у регіоні, належала до старшого покоління, або були дуже молодими людьми з невеликим пастирським досвідом.

Як установив Ю. Волошин, православне духовенство поповнювалось кількома способами. Одним з них були підготовчі курси при єпархіях, а з 1942 р. відкрито спеціалізовані богословські курси. На останні приймалися особи від 25 років, причому з обов'язковою середньою освітою. Термін навчання складав 4-6 місяців¹⁰⁹. Іншим джерелом поповнення священничих кадрів було рукоположення більш-менш підготовлених клириків, яких обов'язково рекомендували авторитетний церковний діяч і місцева православна громада (її

¹⁰⁶ ДАВО, ф. 393, оп. 1, спр. 2, арк. 18.

¹⁰⁷ *Dembowska M.* Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji... – S. 78.

¹⁰⁸ *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації... – С. 62.

¹⁰⁹ Там само.

лист підтримки обов'язково скріплювався підписами членів громади)¹¹⁰. Одним з наслідків запровадження такої практики стало погіршення персонального складу духовенства.

Римо-католики

За часів Другої Речі Посполитої Римо-католицька Церква була однією з найчисельніших на території Західної України. Діяльність останньої максимально підтримував польський уряд. Більшість католиків латинського обряду з Волині та Поділля належали до Луцько-Житомирської архієпархії, яка, своєю чергою, поділялась на єпархії – Луцьку, Житомирську і Кам'янецьку¹¹¹. Від середини 1920-х рр. відбувався процес усамостійнення єпархій.

Територія Луцької римо-католицької єпархії не змінювалася з 1925 р. і охоплювала 38 667 км². Її територія дещо перевищувала межі довоєнного Волинського воєводства, охоплюючи також частину Поліського воєводства (східна частина Камінь-Каширського деканату і північні парафії Володимирського і Сарненського деканатів)¹¹². У цей час дієцезія складалася з 16 деканатів, в яких функціонували (дані від 1 серпня 1939 р.) 165 парафій, частина яких (22 душпастирські осередки) на початку війни не мали постійних священиків¹¹³. Ще менш розвинутою була організаційна структура Римо-Католицької Церкви на Поділлі, що в 20–30-х рр. ХХ ст. зазнала брутальних переслідувань і фактично припинила своє функціонування, а місцеве латинське духовенство було репресоване¹¹⁴.

На початку Другої світової війни Луцьку римо-католицьку єпархію очолював (з 1926 р.) 74-літній Адольф-Пйотр Шельонжек. Єпархіальна курія

¹¹⁰ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 17, арк. 22.

¹¹¹ *Крамар Ю.* Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині : дис. ... док. іст. наук : 07.00.02 / Східноєвропейський університет ім. Лесі Українки, Луцьк, 2015. – С. 314.

¹¹² *Dembowska M.* Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945. – Kraków, 2008. – 479 s.

¹¹³ *Ibid.* – S. 26, 160.

¹¹⁴ *Рубльова Н.* Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР (1917-1939 рр.) // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – Київ, 2007. – № 1. – С. 205-219.

знаходився у Луцьку і складалася із семи відділів. Працівники курії отримували лише індивідуальні завдання, не беручи відповідальності за поточну діяльність установи¹¹⁵. Під час війни луцький латинський єпископ не видавав пастирських послань¹¹⁶, а у зв'язку з похилим віком йому призначали помічників – вікаріїв, яким владика делегував частину своїх повноважень. Спочатку ними були Стефан Вальчікавец і Ян Загорський, а після їхньої смерті в перші роки війни, – Зигмунт Хмельницький і Станіслав Жиковський¹¹⁷. В умовах війни, Шельожек надав своїм вікаріям і деканам право висвячувати клириків у межах своїх адміністративних округів¹¹⁸.

Отже, після окупації регіону в Луцькій єпархії сформовані раніше інституції Римо-Католицької Церкви встигли відновитися після радянської окупації. Складнощі, з якими стикався Адольф Шельонжек у здійсненні свого пастирського служіння, були зумовлені не лише його похилим віком, а й політикою, яку провадила нацистська окупаційна адміністрація, обмеживши вплив єрарха на канонічні підлегле йому духовенство.

На кінець 30-х рр. ХХ ст. у Луцькій римо-католицькій єпархії налічувалося 227 священиків та 15 монахів. На перше серпня 1939 р. їх кількість складала 187 осіб¹¹⁹. У регіоні діяли представники різних латинських орденів. Для прикладу, єзуїти керували Папським східним центром у Дубно, готуючи духовенство до душпастирської праці серед католиків східного обряду. Капуцини опікувались монастирем у м. Острозі з 1939 р. Існувало також багато жіночих чернечих спільнот: сестри францисканки Родини Марії, сестри Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, сестри Божого Провидіння¹²⁰. Вони провадили школи, дитячі будинки та провадили катехизацію, доглядали хворих тощо.

¹¹⁵ *Dembowska M.* Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji... – S. 42.

¹¹⁶ *Ibid.* – S. 85.

¹¹⁷ *Ibid.* – S. 88.

¹¹⁸ *Ibid.* – S. 84.

¹¹⁹ *Ibid.* – S. 33.

¹²⁰ *Ibid.* – S. 36.

Пізнопротестантські спільноти євангельських християн і баптистів

Після Першої світової війни на Волині та Поділлі активно починають поширюватись пізнопротестантські течії євангельських християн і баптистів. Свою популярність серед місцевого люду вони здобули завдяки простоті обрядів та доступності проповіді. Євангельські християни та баптисти за кількістю вірних були найчисельнішими протестантськими конфесіями у досліджуваному регіоні.

Для того, аби посилити свої позиції в умовах панівного впливу традиційних Церков – Римо-Католицької та Православної, ці протестантські спільноти почали діалог з метою об'єднання. У Другій Речі Посполитій існував союз громад слов'янських баптистів. Саме з останнім євангельські християни почали шукати компроміс. Результатом домовленості став об'єднавчий з'їзд 7-10 червня 1923 р. у Бересті, на якому заснували Об'єднання слов'янських громад євангельських християн і баптистів у Польщі¹²¹ з центром у Варшаві¹²².

Попри відмінності в організаційних засадах¹²³, останні домовились про важливі спільні догматичні принципи. Наприклад, питанням про шлюб та Євхаристію (як і інші обряди) опікувався уповноважений від громади, якого перед тим бажано висвятити. Коли ж такої людини немає, то обов'язки старшого громади міг виконувати обрана локальною спільнотою вірних особа ще до рукоположення (обряд загального священства). Останнє рішення є надзвичайно важливим для подальшого розвитку пізнопротестантських спільнот в умовах тоталітаризму¹²⁴.

¹²¹ З 1925 р. змінюється назва на Союз слов'янських громад євангельських християн і баптистів у Польщі.

¹²² *Бородинська Л.* Взаємодія євангельських християн із баптистами – С. 18.

¹²³ Найсуттєвіші відмінності між євангельськими християнами і баптистами полягають у наступному: 1) якщо перші мали демократичний релігійний інститут і дисципліну, то в баптистських спільнотах панувала жорстка регламентація внутрішнього життя громади; 2) у євангельських християн обряди хрещення, євхаристії (хліболамання) чи шлюбу може здійснювати рядовий член Церкви, за дорученням громади, то в баптистських спільнотах обрядові практики виконує лише офіційно вибраний громадою провітер; 3) якщо у євангельських християн організаційні питання вирішуються на загальних зібраннях громади, а провітер здійснює лише наглядову функцію, то у баптистських спільнотах провітер мав набагато більші повноваження.

¹²⁴ *Бородинська Л.* Взаємодія євангельських християн із баптистами – С. 19.

Незважаючи на домовленості, Союз припинив своє існування у 1927 р. (хоч назва змінилась лише після 1930 р.), знову поділившись на Союз слов'янських громад євангельських християн у Польщі та Союз громад слов'янських баптистів у Польщі¹²⁵. Реєстрація громад під час німецької окупації відбувалась згідно із законодавством міжвоєнної Польщі. Також, що не менш важливо, на території Волинського воєводства залишився чинним іменний вищий указ від 17 жовтня 1906 р., який дозволяв легальне існування пізньопротестантських громад. Для розгляду реєстрації відводився один місяць. Встановити точну кількість протестантських громад у регіоні, на жаль, не вдалось.

Керівником протестантської громади могла бути лише особа, якій виповнилося 25 років, та хрещена в дорослому віці, яка мала загальну освіту, володіла польською мовою і була громадянином Польщі. Для реєстрації потрібно було подати усі дані про локальну спільноту: хто її керівники, де вона знаходиться, підписи 50 членів громади¹²⁶. Активним у розвитку пізньопротестантських спільнот було Товариство взаємної допомоги євангельських християн у Польщі. Останнє поширювало духовну літературу, відкривало недільні школи, організовувало біблійні курси для священнослужителів¹²⁷. Духовну освіту пресвітери здобували у Біблійній семінарії у Варшаві, заснованій за сприянням товариства у 1937 р.¹²⁸ Найважливіші рішення з розвитку громад ухвалювались на з'їздах.

Із початком Другої світової війни євангельські християни і баптисти на Волині не мали змоги підтримувати зв'язки із організованими союзами у Польщі. На Поділлі їхня діяльність була зведена до мінімуму. За час першої радянської окупації відносини громад з владою змінилися від споглядання до

¹²⁵ *Бородинська Л.* Взаємодія євангельських християн із баптистами – С. 21.

¹²⁶ *Бородинська Л.* Реєстрація громади євангельських християн у Рівному – С. 25.

¹²⁷ *Бородинська Л.* Соціальна та просвітницька діяльність протестантів-українців у середовищі слов'янських народів у 40-х рр. ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – Рівне, 2012. – Вип. 23. – С. 23-29. Припускаю, що під час війни продовжувати освітню діяльність не було змоги.

¹²⁸ Там само. – С. 29.

переслідувань. Були заборонені масові зібрання, припинилась місіонерська активність. Частину молитовних будинків комуністи націоналізували, тож під час війни більшість з них знаходилися у звичайних хатах пасторів або прихожан¹²⁹.

На початок Другої світової війни чисельність рукоположених провітерів була незначною. Розвиток громад відбувався завдяки тому, що завдяки обряду загального священства вони могли обрати собі священнослужителя, що забезпечувало тяглість діяльності спільноти в умовах арештів і переслідувань. Прихід нацистської влади супроводжувався релігійним відродженням та толеранційною політикою щодо християнських конфесій, проте це тривало недовго. Невдовзі ставлення новго окупаційного режиму до протестантських спільнот мало чим відрізнявся від радянської атеїстичної політики.

Отже, 1941-1944 рр. у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» існувала розгалужена мережа осередків християнських конфесій. Тут, зокрема, були засновані дві православні юрисдикції: Українська Автокефальна та Автономна Церква; активно діяли Римо-Католицька Церква та Євангельські християни і баптисти, що визначали релігійне обличчя регіону та суттєво впливали на поставу цивільного населення і зокрема духовних осіб.

*** **

Етноконфесійна структура населення в досліджуваний період на території генерального округу «Волинь-Поділля» зазнала радикальних трансформацій, у порівнянні з міжвоєнною добою. До цього значною мірою спричинились депортації населення радянською владою із Західної України, Волинська трагедія під час українсько-польського збройного конфлікту та вивезення оstarбайтерів на примусові роботи до Третього Райху.

¹²⁹ Зек Б. Церковне життя Луцька в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Німці в історії Волині: Матеріали міжнародн. наук. конф., 1–2 жовтня 2015 р. / За наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк, 2016. – С. 282-295.

Радянська політика войовничого атеїзму та масові переслідування духовенства і вірних, що в 20-30-х рр. ХХ ст. практикувалася на Поділлі, а в 1939-1941 рр. була поширена і на Волинь, призвела до мінімізації присутності релігійного культу в публічному житті обох регіонів (масові заборони літургій, закриття храмів тощо). Зазнали суттєвої редукції й організаційні структури всіх християнських конфесій та юдейських громад. Натомість встановлення влітку 1941 р. нацистської окупаційної адміністрації на Волині й Поділлі початково сприяло відродженню структури християнських конфесій у регіоні.

Свій відчутний негативний відбиток на динаміку інституційних форм релігійного життя та організаційні структури християнських Церков наклав кривавий українсько-польський конфлікт на Волині. Щодо юдейських громад, то організоване релігійне життя у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» спочатку було дуже утруднене, а під час Голокосту та після нього публічні форми практикування юдаїзму стали просто неможливими. До кінця окупації нацистська політика суттєво змінилася та утруднила діяльність християнських конфесій у генеральному окрузі «Волинь-Поділля». Ці обставини певною мірою позначились на поведінкових стратегіях місцевого духовенства в роки Другої світової війни, яке чутливо реагувало на зміни у внутрішній структурі своїх спільнот та появу нових модальностей взаємовідносин окупаційної влади і християнських конфесій.

Релігійне життя і політика нацистської адміністрації щодо християнських конфесій

2.1. Відродження релігійного життя¹³⁰

22 червня 1941 р. почався Нацистської Німеччини напала на Радянський Союз. Гітлер планував «блискавичну війну», відтак до 30 червня уже були захоплені головні міста Західної України¹³¹. Із вторгненням на територію Української РСР нацисти почали реалізовувати свої далекоглядні плани: у подальшому ці землі мали стати колонією, а її населення – рабами, які мають задовольняти потреби Райху¹³².

В'ячеслав Гордієнко вважає, що саме у цьому криється ідеологічна складова релігійної політики нацистів: «Вони вважали слов'ян-християн другим сортом, тими, хто має абсолютно підкоритися, адже у додаток вони сповідують християнську релігію смирення, добра та любові до ближнього»¹³³. Проте початково свої плани німці не розголошували; свою жорстокість окупаційний режим покаже незабаром. Для продовження «блискавичної війни» німецькій адміністрації передовсім було необхідно завоювати прихильність місцевого населення, і в цих планах важливу роль мали відігравати священнослужителі.

¹³⁰ Класифікацію політики німецької адміністрації щодо християнських конфесій запозичено із дослідження проф. Юрія Волошина. Проте у своїй праці дослідник зосереджується лише на проблемі співіснування православного духовенства із окупаційною владою у всьому Райхскомісаріаті «Україна». Застосування ж цієї класифікації до меншої за територією адміністративної одиниці – генеральної округи «Волинь-Поділля», уможливило порівняння політики німецької адміністрації щодо досліджуваних християнських конфесій, виокремлення її спільних і відмінних рис на регіональному рівні.

¹³¹ Серед них 25 червня захоплено Луцьк, 29 – Рівне, 8 липня – Проскурів (сучасний Хмельницький).

¹³² Див. докладніше: *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінім. – Київ, 2018. – С. 158; *Поль Д.* Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни (режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>).

¹³³ *Гордієнко В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3 – С. 108

Після першої радянської окупації Західної України, де реалізовувалася політика «войовничого атеїзму», що супроводжувалася численними заборонами і репресіями та зокрема утисками духовенства, німецькій адміністрації не потрібно було застосовувати пропаганду – люди добре пам'ятали попередній режим та гасло «*релігія – опіум для народу*». Володимир Борщевич наводить дані, що протягом першої радянської окупації на Волині замордовано і розстріляно 50 священників, а більшість заарештованого духовенства потрапила до концентраційних таборів. Аналогічною була ситуація із монашеством духовенством: його кількість під тиском більшовиків зменшилась до мінімуму¹³⁴. Упродовж 1939-1941 рр. постраждало й 59 римо-католицьких священників¹³⁵. Переслідувань зазнавали й протестанти.

Еволюцію у поглядах православного клиру від початку Другої світової війни можна простежити на прикладі щоденника о. Максима Федорчука¹³⁶ зі с. Романів (біля м. Луцька). Як очевидець подій, він з 1939 р. провадив записи та описував ситуацію у парафії й навколишніх місцевості. Нотатки розпочинаються радісними коментарями і великими сподіваннями на Червону армію, яка мала захистити від панування поляків¹³⁷. Однак поступово у записах починають домінувати нерозуміння та обурення діями нової влади, яка конфіскує церковні землі, накладає численні податки, встановлює трудові повинності¹³⁸, й урешті-решт о. Максим відкрито не підтримує політику комуністів. Почувши новину про наступ нацистської армії, душпастир записав:

Невже наступає година визволення українців з неволі божевільних безбожників? Боже допоможи!!!¹³⁹.

¹³⁴ *Борщевич В. Т.* Волинське духовенство ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: монографія/ Володимир Трохимович Борщевич. – Луцьк, 2010. – С. 95.

¹³⁵ *Dembowska M.* Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji... – S. 131.

¹³⁶ *Данилюк В. О.* Вірити занадто боляче. Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. – Луцьк, 1995. – 224 с.

¹³⁷ Там само – С. 30-31, С.33

¹³⁸ Там само. – С. 51, 56

¹³⁹ Там само. – С. 81.

Тепер усі надії та сподівання покладаються на «привітних і веселих німців», які

виглядають так, що то ніби не армія йде, а веселе товариство десь там відпочити йде. Дійсно, які всі безпечні, чисті, певні, веселі, задоволені... Така армія чудеса робити може! ... Нещасні червоній бійці у порівнянні з цією відповідною армією¹⁴⁰.

У спогадах євангельського проповідника Михайла Подворняка радянській владі одразу висловлюється недовіра. Щодо нової армії-«визволительки» не лише не було ілюзій, але й артикульовувалося переконання, що «за поляків жилось краще». Із великим сумом та жалем брат Михайло, як і православний отець М. Федорчук, згадує про численні утиски: «Радянська влада почала переслідування євангелістів... Ходили чутки, що всіх штундитів будуть висилати до Сибіру.... Молитовний дім забрали під школу... Люди радять мені втікати, кажуть, що у районі за мною постійно питаються»¹⁴¹.

Із початком війни свої сподівання М. Подворняк описує так: «Прийшла нова війна і тільки вона могла звільнити наших людей від колгоспів, від вивозу на Сибір»¹⁴². Отже, маючи досвід радянського панування, священнослужителі позитивно сприйняли нову владу, покладаючи на неї великі певні сподівання щодо покращення умов для розвитку релігійного життя. Новий, ще невідомий режим був «добрим» уже через те, що прийшов на заміну попереднього нестерпного панування атеїстичної, тоталітарної держави. На підтримку нацистській адміністрації зіграло й те, що Третій Райх приховував свої дійсні наміри, пропагандистськи наголошуючи, він несе свободу .

З приходом нацистської влади кардинальні зміни у релігійному житті стали помітними практично відразу ж. Найперше, вони виявилися у відкритті храмів, молитовних будинків, монастирів та відновленні публічних богослужінь. Численні приклади релігійного відродження почали популяризувати громадсько-політичні часописи, що, своєю чергою, сприяло

¹⁴⁰ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... – С. 89.

¹⁴¹ Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. / Інститут дослідів Волині. Ч. 44, Вінніпег. – 1981 р. - С. 70-72

¹⁴² Подворняк М. Вітер з Волині... – С. 114.

поширенню інформації серед ширшого кола місцевого населення. Наприклад, у газеті «Подільяни» за 12 грудня 1941 р. збереглося повідомлення про відремонтовану церкву у с. Врублівцях Кам'янець-Подільського району, яку раніше радянська влада позбавила надбаних хрестів і переробила під «колбуд»¹⁴³. У тій же газеті за 19 грудня знаходимо допис про відбудову храму в с. Тимкові Миньковецького району:

Тепер церква – як писанка. Стіни пофарбовані, підлога відремонтована і також пофарбована, зроблено крилос, престоли. Селяни знесли багато ряден, домотканних килимів, хусток, вишиваних рушників¹⁴⁴.

Дуже часто відновлення сакральних споруд святкувалося дуже урочисто:

У неділю було відкриття нашого молитовного дому. З району приїхало багато віруючих... За кілька днів зорганізувався невеликий хор... Ми вільно знову можемо співати, можемо проповідувати Боже слово... Православні люди готуються мати відкриття своєї церкви, а сьогодні вони майже всі у нас на богослужінні. Всі люди не можуть вміститись у молитовному домі¹⁴⁵.

На територію генерального округу «Волинь-Поділля» починають повертатися священнослужителі (які раніше, уникаючи репресій радянської влади, виїхали), проте їхня чисельність була недостатньою. Поступово відновлювалось монаше життя – збільшилася чисельність чорного духовенства¹⁴⁶, відновилися богослужіння у монастирських храмах (їхню діяльність зазвичай регулювали довоєнні статuti)¹⁴⁷. Було дозволено зібрання вірних у молитовних будинках, на Волині і Поділлі у школах відновлено викладання «Закону Божого».

Ініціативу у відновленні релігійного життя виявляло не лише духовенство, а й місцеві жителі¹⁴⁸. На тлі атеїстичного досвіду, «народ запрогнув молитви і

¹⁴³ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941-1944. Документи та матеріали . – Кам'янець-Подільський, Оіюм.- 2009. – С. 341.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ *Подворняк М.* Вітер з Волині... – С. 127-128.

¹⁴⁶ *Борщевич В. Т.* Волинське духовенство ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція... – С. 96.

¹⁴⁷ ДАВО, ф. 393, оп. 2, спр. 4, арк. 15.

¹⁴⁸ Опираючись на архівні матеріали та спогади і щоденники духовних осіб того часу, я не погоджуюсь із тезою Карела Беркгофа, про те, що релігійність не була важливим складником у житті суспільства. Беркгоф К. Жнива распачу... - С. 243

духовної опіки...»¹⁴⁹. У справах Рівненського окружного церковного управління знаходимо численні прохання парафіян про спровадження до них священника чи псаломника¹⁵⁰. Люди так само мали потребу в хрещенні дітей – як новонароджених, так і дорослих. За літо-зиму 1941 р. статистика хрещень, наприклад, у храмах м. Луцька є набагато вищою, ніж за всі наступні періоди нацистської окупації¹⁵¹. Припускаю, що аналогічною була ситуація по всій окрузі.

Прощання із атеїстичним радянським минулим супроводжувалося дозволом на публічні богослужіння, панахиди, релігійні зібрання. На таких масових акціях обов'язково були присутні представники німецького командування або військові. Нацистська влада намагалася максимально використовувати публічні заходи для поширення своєї пропаганди. Яскравим прикладом цього може слугувати масове богослужіння у Почаєві 10 вересня¹⁵² 1941 р., де на храмовому святі зібралися тисячі людей і представники влади, і де повсюдно використовувались портрети Гітлера та прославлялась нацистська армія¹⁵³.

Після відкриття численних в'язниць, в яких НКВС замордував тисячі невинних жертв червоного терору, люди збирались на масові панахиди¹⁵⁴. Один з найбільш чисельних публічних богослужінь згадує в своєму щоденнику о. М. Федорчук:

У Луцьку 24 серпня відбулася величава панахида по полеглих у в'язниці героях. Народу було кільканадцять тисяч зі всієї Волині. Думаю, Луцьк не бачив такого зібрання протягом свого існування ... Після служби у соборі похід вирушив до в'язниці, де були

¹⁴⁹ Нова доба. – Берлін, 1942. – № 16. – С. 3.

¹⁵⁰ ДАРО, ф. 281, оп 1, спр. 2, арк. 10

¹⁵¹ ДАВО, ф. 393, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

¹⁵² На 10 вересня у Почаєві припадає храмове свято Іова Почаївського. Нацисти знали, що там буде масове зібрання людей.

¹⁵³ Беркгоф К. Жнива розпачу... – С. 244-245.

¹⁵⁴ В. Гордієнко називає період липня-серпня 1941р. «святами державності», та вважає, що панахиди за жертвами радянського режиму були його важливим елементом. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційних режим... – С. 109

промови і панахида. Священників було осіб 60. Німці відкрили ворота і впустили поодинокі організації та духовенство¹⁵⁵.

Так само окупаційна влада дозволила публічні хрещення для євангелістів та баптистів: «А у неділю наші сіножаті були заповнені народом. Голосно лунала наша євангельська пісня і проповідь Божого слова. Ніхто нам не перешкоджав»¹⁵⁶.

Отже, нацистська адміністрація не втручалась у релігійні акції священнослужителів та вірян, зайнявши натомість вичікувальну позицію. Показуючи свій режим як такий, що несе свободу, дозволяючи населенню здійснювати раніше заборонені релігійні практики, висвітлюючи попередні злочини радянського режиму, гітлерівці апелювали до того, що СРСР має бути знищений. Тим самим окупанти поступово завойовували підтримку духовенства, яке, своєю чергою, безпосередньо впливало на свою паству.

Не можна не погодитись із твердженням Юрія Волошина про те, що нова влада прагнула максимально використовувати релігію у своїх цілях¹⁵⁷. Церковні структури були для нацистів важливим і зручним інструментом у здійсненні їхньої політики. Важливу роль у ній відігравала пропаганда в пресі. Релігійні газети були заборонені, тому інформацію на християнську тематику висвітлювала локальна преса. Саме у місцевих газетах друкувалися матеріали про відновлення і відкриття храмів, послання православних єрархів, статті на тему відновлення релігійного життя у певному населеному пункті¹⁵⁸.

Релігійна пропаганда Третього Райху на початковому етапі виявилася достатньо ефективною. Німецький режим наполегливо протиставлявся радянському. Наголошувалось, що нова влада дбає про релігію якнайкраще, є її «захисником». Тож немає нічого дивного в тому, що значна частина представників християнських конфесій повірила, що настав час релігійної свободи.

¹⁵⁵ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... – С. 100-101.

¹⁵⁶ Подворняк М. Вітер з Волині... – С. 141.

¹⁵⁷ Волошин Ю. Українська Православна Церква в роки нацистської окупації... – С. 12.

¹⁵⁸ Там само. – С. 13.

Німецька влада дуже швидко встановила тотальний контроль над усіма релігійними організаціями. Її представники у перший місяць не втручались у церковні відносини¹⁵⁹, проте дуже швидко ситуація змінилась. Функції контролю покладались або на спеціальні підрозділи поліції, або на гестапо¹⁶⁰. Попри заходи пропаганди, нацисти також вдало маніпулювали суперечками між християнськими конфесіями і деномінаціями¹⁶¹.

Серед цілей політики нацистської влади щодо християнських конфесій, проголошених у вересні 1941 р., було розірвання будь-яких зв'язків із Російською Православною Церквою¹⁶², протиставлення усьому радянському¹⁶³. Німецька адміністрація видала наказ про відправу богослужінь виключно українською мовою. Проте не можна твердити про її прихильність до якоїсь конкретної християнської деномінації, адже влада не була зацікавлена як у посиленні будь-якої релігійної течії, так і в створенні в Україні єдиної Православної Церкви¹⁶⁴. Гітлерівці проводили політику балансування, не надаючи переваги жодній з конфесій, що на довшу перспективу мали бути позбавлені морального впливу на населення та в кінцевому підсумку ліквідовані.

У спеціальній інструкції з грудня 1941 р. вказувалось, що релігійна діяльність дозволяється до тих пір, доки вона не набуває політичного

¹⁵⁹ Тут дуже важливим для розуміння ширшого контексту є той факт, що до осені 1941 р. уся територія генеральної округи контролювалась військовою адміністрацією. У регіоні поширеною була ситуація, коли на противагу нацистським органам влади створювались місцеві патріотичні. Факт передачі влади цивільній адміністрації у західних територіях генеральної округи «Волинь-Поділля» припадає на 6 вересня 1941 р., на східних цей процес був тривалішим. Дивись детальніше: Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – с. 35-50.

¹⁶⁰ *Одинцов М. И.* К истории Русской Церкви в годы Великой Отечественной войны (комментарий в цифрах и фактах). Электронный ресурс / Режим доступа: <https://www.sedmitza.ru/text/413993.html>

¹⁶¹ У документі від 29 вересня 1941 р. зазначалось, що «створення єдиної впливової церкви не є бажаним». *Стоколос Н.* Конфесійна політика... - с. 91. Від так вищевказана постанова виконувалась завдяки тимчасовим підтримкам різних християнських конфесій у регіоні.

¹⁶² У одній з директив окупаційної влади (20.11.1941 р.) щодо політики в Райхскомісаріаті наголошується, що у краї має панувати толерантність. У ній окремо виділено дозвіл на створення УАПЦ та зазначалась, що якщо у краї є місіонери з інших держав, то вони мають покинути територію Райхскомісаріату. Україна у Другій світовій війні Т.1 Збірник німецьких архівних матеріалів / упорядник проф. Володимир Косик, Львів, 1997. – с. 360.

¹⁶³ *Стоколос Н. Г.* Конфесійна політика окупаційної влади... – с. 91.

¹⁶⁴ Там само – С. 92.

характеру. У донесеннях німецької адміністрації дуже детально описується діяльність релігійних громад. У одному з таких документів за лютий 1942 р. є політична оцінка обох напрямків православ'я: як Автономна, так і Автокефальна Церква підлаштувалися до умов співпраці із німецькою адміністрацією. Представники першої з Церков створюють протипагу українському національному напрямку, підтримують тісні зв'язки з російським духовенством та інтелігенцією. Від другого напрямку можна очікувати створення єдиної самостійної Православної Церкви¹⁶⁵. Враховуючи те, що нацистська адміністрація не була у цьому зацікавлена, то за подальшою діяльністю автокефалістів уважно стежили.

Перші повідомлення про бажання створити єдину українську помісну Церкву зустрічаються восени 1941 р. Це не входило в інтереси німецької адміністрації, адже створення єдиної Церкви посилювало національну свідомість, та й сама «автокефалія у своїй суті пов'язана із самостійним державництвом»¹⁶⁶.

У вищезгаданому донесенні зауважується, що релігійні суперечки негативно впливають на роботу німецької адміністрації:

Священники замість того, щоб закликати населення на допомогу німецькій армії і поваленні більшовизму, відволікаються на суперечки між собою»¹⁶⁷. Тому, по-перше, «рекомендується поки що визнати архієпископів у їхніх єпархіях, як законних управителів», по-друге, «особи, які беруть участь у створенні церковних структур мають бути лояльні до німецької влади»¹⁶⁸.

Таким чином, німецька адміністрація виразно вимагала лояльності до окупаційної влади, а отже, сприйняття будь-яких її ініціатив, у т. ч. у сфері національної політики. Попри це, відбувався активний розвиток обох гілок православ'я, центри яких знаходились у генеральному окрузі «Волинь-Поділля». Німцям було добре відомо про настрої як місцевого населення, так і

¹⁶⁵ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 349-350.

¹⁶⁶ Мартирологія українських церков. – Торонто, 1985. – Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. О. Зінкевич, Т. Р. Лончина. – С. 745.

¹⁶⁷ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 350.

¹⁶⁸ Там само. – С. 351.

про суперечки між православними. Влада вдало ними маніпулювала та використовувала їх на власну користь. Не бажаючи створення єдиної Православної Церкви, вдало розпалювала та всіма силами підтримувала церковний розкол.

З-поміж християнських конфесій у відносно гіршій ситуації опинилися в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» римо-католики. На початку окупації єпископ луцький Адольф-Пйотр Шельонжек сподівався на розширення свого впливу. Він надіслав делегацію в м. Рівне у грудні 1941 р.¹⁶⁹, яка просила призначити 20 священників для Житомирської дієцезії. Проте поляки-католики вважалися підкореним народом, тому у директивах влади зазначалося, що збільшення латинського впливу є небажаним.

Щоб обмежити діяльність Римо-Католицької Церкви, відділ політики райхскомісаріату розіслав спеціальне повідомлення, у якому зазначалось, що «у католицьких парафіях, де духовні потреби задовольнялись в основному або у більшості для поляків, поновлення літургій не дозволяти»¹⁷⁰. Якщо костел раніше належав іншій релігійній спільноті, то він мав бути їй переданий.

Римо-католикам, як і іншим християнським конфесіям, було заборонено займатися політичною діяльністю та вимагалось проводити богослужіння виключно українською мовою. Під заборною перебувала будь-яка місіонерська діяльність. В'їзд місіонерів так само був заборонений, а ті з них, які на час видання заборони знаходились в генеральній-окрузі «Волинь-Поділля», мали її залишити¹⁷¹.

Загалом становище християнських конфесій у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» на початковому етапі окупації можна вважати задовільним. Фактично німецька влада зайняла позицію спостерігача і не стояла на заваді відродженню релігійного життя та не перешкоджала поточній церковній діяльності. У директивах влади за 1941 р. наскрізним є проголошення

¹⁶⁹ *Dembowska M.* Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji... – S. 53.

¹⁷⁰ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 351.

¹⁷¹ Там само. – С. 352.

толерантності до усіх християнських конфесій. Проте, після встановлення цивільної адміністрації у політиці нацистів щодо релігії починаються перші утиски. Відтак, у цей період активно розвивались обидві гілки православ'я, спільнота євангельських християн та баптистів. У трохи гіршій ситуації були римо-католики на територіях, де домінувало польське населення. Натомість в інших латинських парафіях діяльність храмів також відновлювалась. Проте, попри позірну атмосферу відкритості та лояльності, нацистська адміністрація поступово встановила систематичний контроль над релігійними організаціями.

2.2. Еволюція релігійної політики нацистів.

Отримавши бажаний ефект від цілеспрямованої пропаганди, новий режим уже у перші місяці 1942 р. почав активно втручатись у внутрішнє життя християнських конфесій, почав чітко регулювати релігійне життя. Владу непокоїло посилення впливу священнослужителів, адже вона ставила за мету використати їхній вплив на населення в своїх цілях.

Найбільше у цей період нацистів непокоїло активне ангажування духовенства до політики. Тому в багатьох документах цього періоду ми знаходимо тези про те, що православні релігійні спільноти можуть здійснювати лише суто церковну діяльність; влада наголошувала на виконання клириками суто богослужбових функцій. У діловій кореспонденції представників окупаційної влади з релігійними громадами наголошувалося, що до них потрібно «відноситися з прихильністю, якщо вони не представляють ніякої політичної небезпеки для німецького режиму»¹⁷².

1 червня 1942 р. Еріх Кох видав розпорядження, що регламентувало правове становище релігійних спільнот у всьому Райхскомісаріаті «Україна». Відповідно до прописаних у документі норм, релігійне життя у регіоні відтоді контролювалося генерал-комісаром. Усім релігійним спільнотам протягом

¹⁷² Мартирологія українських церков. – Т. 1. – С. 746.

трьох місяців потрібно було зареєструватись у генеральному комісаріаті¹⁷³. Завдяки цьому нацистська адміністрація мала детальну інформацію про те, де і яка християнська громада функціонує, до якої конфесії чи деномінації вона належить, хто її очолює чи представляє.

Ще одним нововведенням було регламентування генеральним комісаром заснування нових релігійних організацій¹⁷⁴. Цей високопосадовець також мав право втручатися в систему управління кожної громади, якщо проти її представників існували застереження політичного характеру¹⁷⁵.

У звітах фонду Рівненського окружного церковного управління відклалися матеріали про мережу християнських конфесій у межах м. Рівного та району (в них зазначалася кількість релігійних спільнот та імена й прізвища їх провідників)¹⁷⁶. Так, наприклад, у самому місті діяло три православні, одна римо-католицька та одна греко-католицька церкви, а також дім молитви¹⁷⁷, що обслуговувались шістьма православними, одним римо-католицьким, одним греко-католицьким священниками та одним пресвітером¹⁷⁸. Цікаво, що у звітах, що адресувалися німецькій адміністрації, рекомендувалося навіть вказувати стан святинь (з якого матеріалу зроблена, нова чи стара будівля, чи потребує вона ремонту)¹⁷⁹.

Завдяки розпорядженню Е. Коха, нацистська влада отримала доволі повну інформацію про стан релігійного життя у Райхскомісаріаті «Україна», що полегшувало їй контроль за діяльністю християнських спільнот регіону. Зміст документа, в назві якого фігурує слово «свобода», по суті заперечував засадничі права віруючих¹⁸⁰. Церква стала однією з інституцій на окупованій території, чия діяльність цілковито контролювалася тоталітарним режимом.

¹⁷³Мартирологія українських церков. – Т. 1. – С. 747.

¹⁷⁴ Там само. – С. 747.

¹⁷⁵ Там само..

¹⁷⁶ Важливо розуміти, що виявлені архівні матеріали є фрагментарними і не можуть вважатися репрезентативними щодо досліджуваного регіону (ДАВО, ф. 281, оп. 1, спр. 9, арк. 12).

¹⁷⁷ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁷⁸ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

¹⁷⁹ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

¹⁸⁰ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви... – С. 237.

Уже через тиждень після появи розпорядження Е. Коха, його заступник видав указ про обмеження впливу керівних структур православних спільнот у межах генеральної округи¹⁸¹. Як випливає з цього документа, вони не мали права поширювати свої повноваження за межі території генеральної округи, на якій вони перебували. Відповідно, повноваження православних митрополитів Полікарпа та Олексія скасовувалися – їх переведено у статус звичайних єпископів¹⁸².

Цими розпорядженнями нацистська влада, з одного боку, формалізувала своє втручання у внутрішні справи християнських конфесій; а з іншого, почала руйнувати встановлену церковну єрархію та поступово підкорювати її світським владним інститутам. Такий статус-кво зумовлювався характером політичного режиму, що встановився (тотальний контроль над суспільством), та прагненням Третього Райху керівництва використовувати Церкву у власних інтересах.

Тому нацистська влада із невдоволенням сприймала організаційне зміцнення православ'я. Найнебезпечнішою для окупаційної адміністрації у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» вважалася УАПЦ, адже її підтримувала значна частина українців із високим рівнем національної самосвідомості й інтелігенція зокрема, а отже, Церква мала потенціал стати загальнонаціональною. Відтак, нацисти надавали в цей час більшу підтримку автономістам – АПЦ.

Водночас між двома гілками православ'я (УАПЦ та АПЦ) з 1942 р. відносини загострилися, до чого їх систематично підбурювала німецька влада. Отець Максим Федорчук занотував у своєму щоденнику, що загального об'єднання немає, владики постійно сваряться між собою та висувають взаємні претензії¹⁸³. Проте, у цьому ж записі він зазначає, що чимало священників і

¹⁸¹ *Косик В.* Україна під час Другої світової війни / Перекл. з фр. Роман Осадчук. - Київ - Париж – Нью-Йорк - Торонто, 1992. – С. 295-296.

¹⁸² *Волошин Ю.* Українська Православна Церква в роки нацистської окупації... – С. 27.

¹⁸³ *Данилюк В. О.* Вірити занадто боляче... – С. 119.

вірних Православної Церкви зрозуміли, що внесення розколу йде комусь на користь, та що вони прагнуть об'єднатися¹⁸⁴, попри те, що влада категорично забороняла будь-які з'їзди, не дозволяла проведення наради тощо.

Проте протидія влади не стала перешкодою для єрархів двох гілок православ'я розпочати переговори про об'єднання. Така угода була підписана 8 жовтня 1942 р. у Почаєві. На заваді практичній реалізації «Акту поєднання» стали внутрішні поділи, коли опозиційно налаштовані до об'єднавчого руху єрархи Автономної Церкви все ж домоглися від митрополита Олексія (Громадського) відкликання свого підпису¹⁸⁵.

Ідеї поєднання артикулювалися не лише у православних спільнотах, а й у середовищі євангельських християн та баптистів. З м. Рівного на генеральну округу «Волинь-Поділля» поширювалася місія, організована пресвітером Володимиром Гусарчуком. Здійснювалась вона на кошти мармеладної фабрики, якою він володів (фактично фабрика слугувала прикриттям для місійної діяльності протестантських спільнот у регіоні)¹⁸⁶.

Одним із головних завдань місії було налагодження зв'язків із протестантськими громадами на всій окупованій території. У той же час популяризувалася ідея утворення Всеукраїнського союзу євангельських християн і баптистів. Ліна Бородинська зауважує, що реалізація цієї ідеї почалась з травня 1942 р., коли у м. Рівному заснували Волинсько-Подільське об'єднання євангельських християн і баптистів¹⁸⁷. Місіонери навіть зробили спробу зареєструвати його в посадника міста, однак їм було відмовлено через відсутність легітимізації союзу, адже ідея об'єднання фактично залишалася у той час на папері. До кінця 1942 р. м. Рівному ще двічі збиратись наради

¹⁸⁴ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 9, арк. 14

¹⁸⁵ *Стоколос Н. Г.* Конфесійна політика окупаційної влади .. – с. 105

¹⁸⁶ *Бородинська Л.* Місія для поширення Євангелії в окупованій Україні . Зерна пам'яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / Упоряд. *Л. Шевчук.* – Рівне, 2016. – С. 96-98.

¹⁸⁷ Там само. – С. 99.

евангельських християн та баптистів, де обговорювався такий союз, але лише наступного року вони дали результат¹⁸⁸.

Щоб обмежити вплив православ'я, ще на початку лютого 1942 р. було реорганізовано єпархіальні управління¹⁸⁹. Ці заходи здійснювались з метою перешкодити створенню єдиного православного церковного центру в регіоні¹⁹⁰. Влада також перешкождала висвяченню православних владик та їхній пастирсько-адміністративній діяльності¹⁹¹.

На 1942-1943 навчальний рік німецька влада видала заборону на викладання «Закону Божого» у школах¹⁹², не дозволялось проводити набір студентів у семінарії та короткострокові пастирські курси. Здійснювався контроль за матеріальним становищем духовенства. Окупаційна адміністрація не схвалювала оплату праці священників продуктами харчування. Це зумовило появу розпорядження, згідно з яким духовним особам можна було отримувати грошову винагороду лише за хрещення, вінчання та похорони¹⁹³.

У березня 1942 р. розпочались масові вивезення місцевої людності на примусові роботи до Німеччини. Відтак, влада вимагала від очільників християнських конфесій публічної підтримки цієї акції. Тоді відповідні пастирські послання видали митрополити Полікарп та Олексій, натомість римо-католицький єпископ уникнув цього, покликавшись на незадовільний стан здоров'я. Влада контролювала реалізацію цих «підтримчих дій» з боку духовенства. Таких незгідних священників, як-от о. Володимир Мисечко, котрий відмовився від написання відповідних відозв, нацисти карали. Вищезгаданий отець за свою принципову позицію потрапив у рівненську в'язницю, де згодом був розстріляний¹⁹⁴.

¹⁸⁸ Там само. – С. 100.

¹⁸⁹ *Гордієнко В.* Німецько-фашистський окупаційних режим... – С. 113.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ *Волошин Ю.* Українська Православна Церква в роки нацистської окупації... – С. 21.

¹⁹² Там само. – С. 22.

¹⁹³ ДАРО, ф. 281, оп. 2, спр. 7, арк. 8

¹⁹⁴ Від 1941 р. о. Володимир ввійшов до складу УАПЦ, згодом став благочинним Горохівського повіту (біля Луцька). За те, що отець не виконував вказівок нацистської влади його спочатку перевели до Рівного (став

Не менш важливим аспектом другого етапу політики нацистської адміністрації в релігійному питанні є втручання у внутрішнє життя християнських конфесій. Окупаційна влада не дозволяла масові зібрання, – як політичні, так і релігійні. Луцький посадник був змушений просити дозволу, аби відбулась хресна хода у місті на Водохреща¹⁹⁵. Ще на початку 1942 р. райхскомісар Е. Кох видав указ, за яким релігійні свята, котрі припадали на будні дні, мали бути перенесені на неділю. Вихідними проголошено лише Різдво Христове, Новий рік (за старим календарем) та перші два дні Великодня¹⁹⁶. Вважалось, що велика кількість свят є неприпустимою, адже вони шкодять праці робітників на потреби Райху.

Так само контролювалось відкриття нових парафій. У одному з повідомлень до рівненського єпископа Платона зазначалося, що потреба у відкритті ще однієї автокефальної парафії у м. Дубні відпадає: «Заява громадян м. Дубна про приєднання їх до УАПЦ з 300 підписами є у Луцьку з березня місяця 1942 р. Парафіяни є, священник є, навіть храм є – немає дозволу Райхскомісара на відправлення служб Божих у бувшому Православному св. Миколаївському соборі¹⁹⁷, котрий є у посіданні Німецької влади»¹⁹⁸.

За порушення заборон влада суворо карала. Траплялись випадки, коли нацистські коменданти вривались у заповнені храми, розганяли людей і закривали їх¹⁹⁹.

Із зміною політики влади – від споглядання до безпосереднього втручання в діяльність Церков, змінюється й ставлення духовенства в оцінці суспільних реалій. За 1942 р. уже не знаходимо схвальних відгуків про нацистську політику. Навпаки, священнослужителі розчарувались у ній.

третім священником Воскресенського собору), а потім, у 1943 р. – арештували. 15 жовтня того ж року, разом із іншими в'язнями був розстріляний нацистами. *Борщевич В.* Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – С. 214.

¹⁹⁵ *Зек Б.* Луцьк у роки... – С. 120.

¹⁹⁶ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1354, арк. 167.

¹⁹⁷ За часів II Речі Посполитої цей храм належав УГКЦ. Зі зміною влади у 1942 р. на нього претендували вірні Автокефальної Церкви, й до парафію було спрямовано священника Феодосія Саковича (ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 4, арк. 1).

¹⁹⁸ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 4, арк. 2

¹⁹⁹ *Борщевич В.* Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – С. 387-406.

Отець М. Федорчук записав у щоденнику, що німцям «рабів фурманів треба, а не свідомих громадян»²⁰⁰.

Відношення німців до церкви не краще чим у большевиків. Заборонено святкувати свята, які припадають на будні. На проповідях не вільно говорити про пекучі справи з життя, а лише про святих. Відношення німців до духовенства дике, некультурне²⁰¹.

Таким чином, від початкового періоду очікування й споглядання за діяльністю християнських конфесій окупаційна влада переходить до активного контролю та втручання у їхню діяльність. Усіма способами підтримувався церковний розкол у православ'ї, місцева окупаційна влада маніпулювала міжконфесійними взаєминами, намагаючись набути суб'єктності в цих відносинах. Нацисти прагнули поставити християнські спільноти під свій контроль, тому свідомо почали руйнувати традиційні інституції.

2.3. Діяльність християнських конфесій в умовах репресій від нацистського окупаційного режиму.

Заключний етап політики німецької адміністрації щодо християнських конфесій характеризується грубими силовими методами її реалізації. На початку 1943 р. складність геополітичної ситуації для нацистської влади полягала у тому, що тактика «блискавичної війни» не спрацювала – війна затягнулася. Армія зазнала значних втрат, програно масштабні битви.

Влада розпочала широкомасштабні репресії, що охопили й священнослужителів. У рамках цих заходів, нацистська адміністрація впродовж 1943 р. остаточно встановила контроль над структурами християнських конфесій. Відтепер навіть призначення та переміщення духовних осіб мав погоджуватися з генерал-комісаром²⁰². Без його дозволу єпископи не мали права видавати жодних розпоряджень.

²⁰⁰ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... – С. 120.

²⁰¹ Там само. – С. 138.

²⁰² Мартирологія українських церков. – Т. 1. – С. 751-752.

Для того, аби хіротонізувати єпископа, потрібно було отримати дозвіл від генерального-комісара, а для того, аби рукоположити священника – згоду від гебіткомісара²⁰³. Німецька влада на власний розсуд могла вирішувати долю священнослужителів. Саме від неї залежали призначення чи зміщення з посади духовних осіб. Тобто відтепер увесь контроль над релігійними структурами у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» належав нацистській адміністрації та відповідальному за неї – генерал-комісару. Як наслідок, на початку 1943 р. відбулася руйнація усіх встановлених до того адміністративних структур християнських конфесій.

Населення все більше опиралось політиці влади. Люди не хотіли залишати власні домівки і виїжджати на роботу у Німеччину, віддавати продукти, на які працювали цілий рік цілими сім'ями. Відтак, значно збільшилась кількість тих, хто вступив або підтримував рух Опору. Щоб хоч якось мати вплив на населення, окупаційна адміністрація тиснула на священнослужителів. Ті, у свою чергу, були змушені видавати послання чи виголошувати проповіді на її підтримку²⁰⁴.

Щоб стимулювати співпрацю священнослужителів, 22 травня 1943 р. гебіткомісар видав розпорядження, згідно з яким від обов'язку праці і вербунку до Німеччини звільняються служителі релігійного культу та їх жінки наступних релігійних об'єднань: «а) Автономна церква, б) Православна церква (УАПЦ – уточнення моє Х.Т.), в) Римо-католицька церква; 2) Монастирі; 3) Провідники сект /баптисти, євангелісти/ та їхні жінки»²⁰⁵.

За 1943 р. кількість послань на підтримку нацистської влади є найбільшим. Їх видавали представники обох течій православ'я – як УАПЦ, та і АПЦ. Лише за один місяць, березень, в інформаційному бюлетені генерального округу «Волинь-Поділля» надруковані чотири послання – митрополитів Полікарпа та

²⁰³ Волошин Ю. Українська Православна Церква в роки нацистської окупації... С. 27.

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ ДАРО, ф.281, оп. 2, спр. 8, арк. 12

Олексія, а також єпископів Мануїла і Дамаскина²⁰⁶, в яких єрархи закликали до співпраці з окупаційною адміністрацією.

Хоча формально Полікарп та Олексій були зрівняні німецької владою в єрархічному статусі, усе ж свої послання вони підписували так: «Промовляє до Вас митрополит Полікарп», «Ваш душпастир екзарх Алексій звертається до Вас»²⁰⁷. У посланнях владики апелюють до попереднього радянського періоду та висловлюють сподівання на краще життя за німців. Зокрема, кир Полікарп наголошував:

У цій боротьбі і ми всі не сміємо стояти осторонь, а повинні працею своїх власних рук спричинитися до якнайскорішого і успішного закінчення війни, бо від цього залежить майбутнє нашого народу. Пам'ятаймо, що при теперішніх методах провадження війни працівник з фронту праці так само рішає, як і вояк з фронту бою. ... Всі здорові і працездатні молоді люди повинні відгукнутися на заклик Влади та їхати на роботу до Німеччини... до святого обов'язку праці кличу свою паству, а всечесне духовенство прошу також вияснювати своїм парафіянам усі сприятливі умови і нагороди, якими обставляється праця робітника в Німеччині та забезпечується його родина, що залишається вдома²⁰⁸.

Митрополит Олексій у своєму посланні не згадує про радянський період, але акцентує свою увагу на майбутньому вірних:

Ніщо у світі не дається даремно, і судьби народів не даються у руки людей без праці, самовідречення та офір. ... Ми мусимо нашою пильною і совісною працею тут і в Райху допомогти німецькій армії на фронтах і з радісною свідомістю виконати наш обов'язок²⁰⁹.

Єпископ Дамаскин у своєму посланні наголошує на актуальній ситуації, а також на майбутніх перспективах населення краю:

Не забувайте, Українці, що війна не закінчилась та що далеко від Вас вдень і вночі тривають люті бої. Українців туди не посилають, вони працюють на своїх полях, по своїх селах та містах. Треба врешті зрозуміти, що кожен працює на себе, а не на німців. ... Німці звільнили Україну від большевизму, тому мають повне право вимагати для своєї армії хліба і споживчих продуктів та чекати від вас широкої допомоги і сумлінної праці ... Чим сумлінніше ви будете виконувати те, що маєте виконувати, тим ціннішою буде ваша допомога

²⁰⁶ ДАРО, ф.281, оп. 1, спр. 20, арк. 1

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ ДАРО, ф.281, оп. 1, спр. 20, арк. 2

вашим визволителям – німецьким воякам, які ще тепер стоять у боротьбі з ворогом та жертвують своїм життям для вашого загального добра та мирного майбутнього²¹⁰.

Цікаво, що не лише цитовані вище послання укладені подібними шаблонними фразами. Аналогічні тези можна знайти у публічних зверненнях за попередні роки нацистської окупації. Такими маркерними фразами є: «прославлення німецької армії», «протиставлення більшовизму», заклики до населення, яке має «допомогти розбити ворога та усіма силами і засобами підтримувати нацистів, адже саме вони несуть населенню світле майбутнє».

Наявність таких сталих фраз у посланнях представників обох течій православ'я під час нацистської окупації дозволяє зробити висновок, що заклики священнослужителів видавалась «на замовлення» влади і могли не відображати їхніх справжніх позицій. Нацистська адміністрація встановила чіткі рамки політики щодо християнських спільнот регіону, які вимагали дотримання усіх настанов влади. Їх не виконання відобразилось би не лише на репресіях стосовно окремих священнослужителів, а й могло тягнути за собою загрозу для існування структур конфесій загалом. Проте ефективності від таких послань було мало. Траплялись випадки, коли священнослужителі на місцях відмовлялись виголошувати їх, або вірні демонстративно виходили зі святинь²¹¹.

Водночас у регіоні активізувався рух Опору. Нацисти проводили каральні акції, котрі не оминули й духовенства. Священнослужителів влада сприймала як посібників підпільників, а особливо тих, які відмовлялись співпрацювати із нею²¹². Влада вважала клириків причетними до діяльності партизанських загонів, адже вони могли впливати на його учасників.

У 1943 р. відносини священнослужителів із владою катастрофічно ускладнились. Після того, як нацистська адміністрація почала втручатися у церковні справи, їхнє ставлення у більшості випадків кардинально змінилося.

²¹⁰ ДАРО, ф.281, оп. 1, спр. 20, арк. 2

²¹¹ *Борщевич В.* Волинський пом'яник - с. 214, с. 244

²¹² *Волошин Ю.* Українська Православна Церква в роки нацистської окупації... - С. 28.

«Релігійна свобода», яку проголошували нацисти на початковому етапі, на практиці означала збільшення утистів, що навіть переважали репресивну політику радянських часів:

«Німці хочуть лише нашої лакейської допомоги. Ніхто вже їм не вірить... Навіть Гітлера назвали визволителем! Не знаю, правда, за що, бо його програма нічим не відрізняється від большевицької, господарчій устрій такий самий, тільки взамін колгоспів утворили фільварки, а замість вивезення в Сибір, везуть до Німеччини»²¹³.

Частина духовенства відкрито не підтримувала нацистську владу. Відтак, останній період окупаційної політики насичений великою кількістю репресивних заходів щодо усіх християнських конфесій генерального округу «Волинь-Поділля».

У лютому 1943 р. нацисти здійснили арешти населення у с. Варковичі (гебіт Дубно). Серед затриманих був православний о. Андрій Кирилук і диякон Мойсей Фірковський. Вони, разом із іншими в'язнями у Рівненській в'язниці, були замордовані гітлерівцями 8 березня цього ж року²¹⁴. У кінці квітня вбито священника с. Навіз, а під час облави на с. Ставрів заарештували о. Феодосія Саковича²¹⁵. На підставі донесення старости с. Верхова Острозького району німцями було заарештовано 74 жителів села, серед яких і душпастир Олександр Туркевич²¹⁶.

Найрезонантнішим у 1943 р. є вбивство 7 травня митрополита Олексія, яке в сучасній історіографії трактується по-різному. Частина дослідників дотримується думки, що він загинув від рук мельниківців²¹⁷, інші ж історики, спираючись на німецькі та радянські архівні матеріали, доводять, що митрополит Автономної Православної Церкви був вбитий радянськими партизанами²¹⁸.

²¹³ Вірити занадто боляче... – С. 145-146.

²¹⁴ Борщевич В. Т. Волинське духовенство ХХ ст. ... – С. 98.

²¹⁵ Там само. Священник був звільнений із Дубенської в'язниці на прохання єпископа Платона: ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 5, арк 1.

²¹⁶ ДАРО ф. 281, оп. 1, спр. 4, арк. 63

²¹⁷ Наприклад, Іван Власовський, Володимир Борщевич, Надія Стоколос та ін.

²¹⁸ Веденєв Д. В., Лисенко О. С. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). – УДЖ, 2012, №4, 104-126 с.

Після загибелі митрополита Олексія, а особливо в другій половині 1943 р., репресії щодо духовних осіб посилилися. Найперше вони заторкнули священнослужителів УАПЦ. У містах генерального округу «Волинь-Поділля» пройшли масові арешти автокефального клиру. Серед них були члени Луцької духовної консисторії Микола Малюжинський та Іван Власовський²¹⁹, член Рівненського церковного управління при єпископі Платоні о. Володимир Мисиченко та інші особи. Митрополит Полікарп особисто клопотав про їх звільнення, але марно; протоієрея М. Малюжинського та о. В. Мисиченка²²⁰ розстріляли у Рівненській в'язниці у жовтні 1943 р.²²¹.

Перші арешти римо-католицького духовенства у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» відбулись ще у 1942 р. Проте, наймасовіші репресії проходили в 1943-1944 рр.²²² Частина духовенства залишала свої парафії, уникаючи тим самим ув'язнення. За цей час гестапо заарештувало трьох священників, а 22-х примусово депортували²²³. Ще однією загрозою для римо-католицького духовенства було антигітлерівське підпілля.

Під час однієї з каральних акцій проти партизанів у вересні 1943 р. нацисти вбили у с. Милицях ігуменів Феофіла і Йоана та послушників Корнилія і Михаїла. Тіла останніх були спалені, а сам Миколаївський монастир пограбований²²⁴. Аналогічна руйнація спіткала і жіночу обитель у с. Зимно²²⁵.

Водночас християнські Церкви зазнали й інших матеріальних збитків від дій окупаційної влади. Так, на початку 1943 р. з'явилося розпорядження про конфіскацію церковних дзвонів, які мали передати на потреби Вермахту. Такі укази, зокрема, були видані щодо Луцької римо-католицької дзвіниці та

²¹⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... – С. 263

²²⁰ Борщевич В. Динаміка чисельності Волинського православного духовенства у роки Другої світової війни. Електронний ресурс / Режим доступу: https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FBorshevych_Volodymyr%2FDynamika_chyselnosti_volynskoho_pравославного_dukhovenstva_v_period_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf

²²¹ За загальним списком переслідуваного у ХХ ст. духовенства та церковнослужителів Волині з 533 прізвищ, точно встановлено, що 74-ри духовні особи були вбиті нацистами. Борщевич В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – С. 387-406.

²²² Dembowska M. Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji... – S. 144.

²²³ Ibid. – S. 145.

²²⁴ Борщевич В. Т. Волинське духовенство ХХ ст... - с. 108

²²⁵ ДАВО, ф. 393, оп. 1, спр. 2, арк. 16-18.

цвинтаря²²⁶. З посиленням репресій щодо священнослужителів повсякденними практиками стали грабунки святинь, обшуки у приватних будинках. Величезних матеріальних збитків сакральним спорудам було завдано при відступі німецької армії з території генерального округу «Волинь-Поділля» у 1944 році (Додаток 3).

Останній етап політики нацистської адміністрації щодо християнських конфесій у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» виявився найскладнішим за весь час окупації. Влада, реалізуючи послідовно репресивну політику щодо християнських конфесій, фактично знищила усталений до того адміністративний устрій, остаточно підпорядкувавши церковні структури світським інституціям. Від священнослужителів вимагали покорі, а тих, хто її не дотримувався, – суворо карали. Вище духовенство змушене було видавали послання на підтримку Третього Райху. Імовірно, в цьому виявлялась їхня стратегія виживання під зовнішнім тиском нацистської адміністрації. Водночас загал душпастирів був розчарований окупаційним режимом, адже на останньому етапі німці здійснювали проти духовних осіб жорстокі репресії, завдавши церковним інституціям значних матеріальних збитків.

*** **

Метою релігійної політики німецької адміністрації на окупованих територіях округу «Волинь-Поділля» була необхідність здобути прихильність місцевого населення задля успішного ведення війни проти Радянського Союзу. Ця стратегія передбачала максимальне залучення до «підтримчих дій» священнослужителів різних християнських конфесій і деномінацій як одних з найбільш авторитетної соціальної групи.

На початковому етапі вирішальну роль у цій політиці щодо християнських спільнот відігравала нацистська пропаганда, що вміло протиставляла попередній атеїстичний радянський режим «визвольній нацистській владі», яка несе «релігійну свободу». Зовнішнім публічним виявом такої релігійної

²²⁶ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації... – С. 122.

політики стало відкриття храмів, молитовних будинків і дозвіл вірним і клирикам практикувати публічний релігійний культ, що прихилило чимало священнослужителів. На початковому етапі окупації християнські спільноти мали у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» відносно рівні умови для свого розвитку. Причому у відновленні релігійного життя активну участь брало не лише духовенство й церковні інституції, але й багато мирян, для яких в умовах війни віра в Бога і релігійні практики були одним із найвизначніших маркерів тотожності. Натомість німецька влада зайняла позицію спостерігача і не втручалась у поточну діяльність релігійних громад.

Наступний етап характеризувався встановленням жорсткого контролю за церковними структурами. Нацистів непокоїло посилення впливу духовних осіб на мирян. Тому священникам заборонили займатися політичною діяльністю, водночас поклавши на них функції ретрансляторів німецької політики, що нав'язувалася населенню. Влада послідовно руйнувала справно функціонуючі до того церковні структури та поступово підкорювати її світським інститутам. Будь-яке посилення християнських конфесій було для неї небажаним, і нацисти доволі вдало маніпулювали відносинами між християнськими спільнотами у регіоні. З цією метою влада встановила тотальний контроль за діяльністю парафій і священнослужителів. На початку 1943 р. фактично відбулася руйнація усіх встановлених до того адміністративних структур. Зростання невдоволення серед духовних осіб, в окремих випадках актикуліяція супротиву чи саботажу рішень влади призвели до заборони релігійних зібрань, закриття храмів, репресій тощо.

Спільним у релігійній політиці нацистів у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» та на інших територіях Райхскомісаріату «Україна» було заохочення до відродження інституційних форм християнського життя на початковому етапі, з подальшим структурним обмеженням діяльності громад і духовних осіб. Відмінним від інших територій у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» було фактично однакове ставлення до різних християнських спільнот та

змінність симпатій влади до тих чи інших конфесій і деномінацій, що суперечить уже згадуваним висновкам К. Беркгофа.

Зауважені відмінності частково можна витлумачити тією обставиною, що в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» знаходилися адміністративні центри обох течій православ'я та Луцької римо-католицької дієцезії, а також важливі місіонерські осередки євангельських християн і баптистів. Іншим поясненням цих відмінностей є різний у часовому вимірі досвід перебування в рамках радянської тоталітарної системи з її політикою атеїзму, адже на Волині він був короткотривалим. Не менш важливою є тяглість християнських традицій, яку ні радянській, ні нацистській владі не вдалось викорінити в роки Другої світової війни.

Представлення ширшого контексту, а особливо політики нацистської адміністрації щодо християнських конфесій, дає краще розуміння не лише специфіки регіону, а й постави духовних осіб в умовах тотальної мілітаризації життя й переходу до практик виживання. Розуміючи механізми «приручування», контролю і терору, які застосовувала німецька влада на усіх етапах війни, можна більш контекстуально представити цілісну картину широкої палітри вибору поведінкових стратегій представниками християнських конфесій і деномінацій у часи Голокосту.

Поведінкові стратегії священнослужителів християнських конфесій щодо Голокосту

3.1. Дилема позиціонування духовними особами у взаємодії з окупаційною владою та стратегія споглядання.

Дослідження антисемітських настроїв священнослужителів – тема практично не вивчена у сучасних студіях про геноциди (Genocide Studies). Більшість дослідників, які займаються подібною тематикою, зосереджуються радше на моральних аспектах їх діяльності – допомозі чи порятунку²²⁷. Проте, це аж ніяк не зменшує потреби вивчення поведінкових стратегій під час злочинів проти людяності, а, навпаки, викриває ті «білі плями» історії, про які в сучасному суспільстві прийнято замовчувати.

Роздумуючи над історією виникнення антисемітизму, о. Михайло Чайковський зауважує, що це явище, яке за своєю природою повністю суперечить основам християнського віровчення. У той же час, автор наголошує на тому, що специфікою християнського антиюдаїзму, прямої спадщини язичницького антисемітизму, стало повторювання провини та звинувачень на євреїв у боговбивстві²²⁸.

У історіографії досі побутує стереотип про євреїв як експлуататорів, тих, через кого здійснюється правовий, економічний, фізичний, релігійний гніт сусідніх народів. Зенон Когут твердить, що таке стереотипне уявлення про

²²⁷ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. К.: Дух і літера, 2009, - 293 с., Скіра Ю. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост: монографія. – К.: Дух і Літера, 2019. – 272 с.

²²⁸ Чайковский М. Грех антисемитизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gatesofzion.od.ua/news_print_168.html. (26.06.2008)

євреїв прийшло в т. ч. з польської літератури XVII ст., що намагалась пояснити Хмельниччину і частину провини перекласти на євреїв²²⁹. Дослідник також дуже влучно пише про те, що «хоч наприкінці XIX століття українська інтелігенція відкинула антиєврейські стереотипи, вони залишилися міцно закорінені в історичній пам'яті»²³⁰.

Пояснюючи єврейські погроми у Львові у XVII-XVIII ст., Мирон Капраль звертає увагу на посилення економічного суперництва та напруженість у християнсько-єврейських стосунках того часу, що проявилась у релігійній нетерпимості на тлі католицької Контрреформації у Речі Посполитій. Остання, у свою чергу, посилилась культурною і мовною закритістю кагалу і взаємною непоінформованістю щодо релігійних та культурних звичаїв обох громад²³¹.

Релігійні підстави антисемітських настроїв серед православного духовенства Волині фрагментарно заторкує Володимир Борщевич. У своїй праці він вводить надзвичайно цінні матеріали, які стосуються переважно антисемітських настроїв волинського духовенства на початку XX ст. і зовсім не торкаються подій Другої світової війни. Вищезгаданий дослідник наводить історію з Гаврилом Говделом – шестирічним хлопчиком з Білостоку, котрого нібито викрав і вбив місцевий єврей-орендар²³². Хлопчик канонізований Православною Церквою як святий мученик Гавриїл Білостоцький²³³.

Ярослав Грицак в одному з інтерв'ю зауважує, що історія українсько-єврейських стосунків є складною, адже в стереотипній свідомості пересічного

²²⁹ Про антиєврейські погроми та реакції на них православних ієрархів і рядового духовенства під час Хмельниччини дивись детальніше: *Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine.* – Oxford, 2001.

²³⁰ *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України – Київ, 2004. – С. 271.

²³¹ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 244-245.

²³² *Борщевич В.* Волинське духовенство... – С. 232.

²³³ Святий ученик Гавриїл Білостоцький [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/orthodoxchurches/39521.htm>.

українця євреї переважно завжди ворог, той «інший», який відрізняється від місцевого населення, переважно віросповіданням та соціальним статусом²³⁴.

У першій половині ХХ ст. на Волині та Поділлі антиєврейські настрої були характерні для різних прошарків населення та використовувались місцевими елітами для досягнення власних цілей. Відтак священнослужителі, як важлива та впливова складова суспільства, так само були втягнені у ці процеси.

Промовистою є ситуація у Другій Речі Посполитій. Від середини 30-х рр. ХХ ст. у краї посилювались антисемітські настрої, відбувся спалах антиєврейських виступів. Суспільно-політична атмосфера була настільки напруженою, що у єврейських звітах того часу вказувалось, що Польща уражена хворобою антисемітизму²³⁵. Найпопулярнішою його формою став бойкот єврейських товарів та закладів, якими вони володіли. До цього закликала офіційна політика держави. У 1936 р. прем'єр-міністр Фелічан Славой-Складковський заявив, що побиття євреїв виключене (недопустиме), а бойкот є найбільш доцільним. Павел Сьпевак зауважує, що підхід високопосадовця був назагал підтриманий місцевою Римо-Католицькою Церквою²³⁶.

На фоні економічної конкуренції між найчисельнішими громадами у м. Рівному, бойкот єврейських товарів заохочував римо-католицький священник. Максим Гон опублікував звіт місцевої поліції, у якому вказується, що «священник Хоміцький наголошував на шкідливості євреїв, а також на необхідності боротьби з ними за допомогою легальних методів, тобто бойкоту їх товарів»²³⁷. Окрім цього, вищезгаданий душпастир сприяв поширенню антисемітського часопису «*Samoobrona*» та керував антиєврейським рухом католицької молоді у місті.

²³⁴ Грицак Я. Голокост – це українське питання. Незалежний культурологічний журнал «І». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2016/Hrycak_Holokost-ce_ukr_pytannya.htm.

²³⁵ Гон М. RÓWNE: обриси зниклого міста / Вид. 2-ге. – Рівне, 2019. – С. 53.

²³⁶ Śpiewak P. Żydokomuna – interpretacje historyczne. – Warszawa, 2012. – S. 136.

²³⁷ Гон М. RÓWNE: обриси зниклого міста... – S. 54.

Антисемітські настрої в цей час православного духовенства зауважує В. Борщевич. У своїй роботі він аналізує доповідну о. Євсевія Сльозка із с. Гораймівка Луцького повіту від 23 липня 1935 р. адресовану архієпископові Олексію (Громадському). Ця записка є копією раніше надісланої записки о. Євсевієм митрополиту варшавському Діонісію (Валединському). Мотивом священника писати до владик було, скоріш за все, сподівання отримати від них схвалення скоєних вчинків. У цій доповідній отець перераховував свої «заслуги» у боротьбі з євреями та відкрито писав: «Я – антисеміт! І за активну участь у 1904-1907 рр. у боротьбі за недопущення того, що нині переживає Росія, я лише дивом та милістю Божою лишився живий, а жида (євреї. – Х. Т.) ніяк не дають»²³⁸.

Зрозуміло, що вищезгадані фрагментарні випадки не дають змоги відтворити повну картину та робити висновки про мотиви вибору стратегії священнослужителів, проте ці приклади слугують доброю ілюстрацією ситуації у регіоні. Духовні особи були втягнуті у суспільно-політичне життя, в якому явище антисемітизму не було незанимким чи загадковим, а якраз навпаки – ставало звичним.

Фактично, перед початком Другої світової війни на західноукраїнських землях (частина з яких потім ввійде у створену нацистами генеральну округу «Волинь-Поділля») місцевий антисемітизм був помітний. Ці тенденції протягом століть відображались у релігійному, культурному чи політичному співжитті місцевих громад. Проте наявність антисемітизму в цьому регіоні саме по собі не пояснює вибір поведінкових стратегій. Тімоті Снайдер вірно зауважує, що «одвічний антисемітизм не пояснює того, чому погроми почалися саме влітку 1941 р.»²³⁹. Американський дослідник наголошує на тому, що «найчисельніші погроми були там, звідки німці витісняли радянську владу», і що не варто

²³⁸ Борщевич В. Волинське духовенство... – с. 240

²³⁹ Снайдер Т. «Чорна земля. Голокост як історія і застереження» / Т. Снайдер «Чорна земля. Голокост як історія і застереження». – Київ, Медуза, 2017. – С. 138.

забувати, що підбурювання до погромів на звільнених територіях – офіційна політика нацистів²⁴⁰.

У період першої радянської окупації (вересень 1939 – червень 1941 рр.) не знаходимо жодних документальних свідчень про антиєврейські настрої серед священнослужителів різних християнських конфесій. Найімовірніше, це пов'язано зі зміною влади та її поступовим тиском на релігійне життя, а також тим, що у радянських державних органах влади була значна частка євреїв, які могли негативно відреагувати на таку позицію. Проте ситуація змінилася після вторгненням нацистів.

Однією з причин абсолютного не висвітлення питання антисемітських настроїв священнослужителів у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» є обмежена та дуже фрагментарна джерельна база періоду німецької окупації. Для написання цього підрозділу використано раніше не опубліковані документи про видачу духовними особами і Юденрадом охрещених євреїв, котрі виявлено у фондах Волинського та Рівненського державних архівів. Не менш важливим джерелом є вже згадувані послання православних єрархів обох церковних структур – Автономної та Автокефальної Церков. Цінними також є фрагментарні свідчення вцілілих євреїв, які описують той час моральної кризи та роль у ньому духовних осіб. Частково проливають світло на події цього періоду опублікований щоденник о. Максима Федорчука, спогади М. Подворняка та матеріали радянських комісій з розслідування німецько-фашистських злочинів²⁴¹. На жаль, через брак джерел неможливо висвітлити поведінкові стратегії співпраці чи споглядальної постави серед духовних осіб протестантських спільнот та римо-католиків у час Голокосту. Водночас така

²⁴⁰Снайдер Т. «Чорна земля. Голокост як історія і застереження»... – С. 138.

²⁴¹ Уже з другим приходом радянської влади, на місцях створювались комісії з розслідування та встановлення «злочинів німецько-фашистських загарбників». Для нас важливим є той факт, що до складу більшості таких комісій на місцях були включенні священнослужителі. Так само, серед матеріалів діяльності комісій фігурують справи про допити духовних осіб, які описують події, котрі вони пережили. Водночас необхідно звернути увагу на час та обставини, за яких вони були написані, адже це впливало на їхню достовірність, бо свідки не завжди виявляли бажання висвітлювати незручні для цих ситуації. Проте цими матеріалами не варто нехтувати, адже вони є важливими для розуміння ситуації, яка склалась у досліджуваному регіоні.

фрагментарність аж ніяк не применшує важливості використаних джерел для розумінні вибору мотивів поведінки духовних осіб.

З приходом нацистів та утворенням генерального округу «Волинь-Поділля», однієї з шести адміністративних одиниць Райхскомісаріату Україна, на цю територію почали поширюватись окупаційне законодавство. Як було зауважено у попередньому розділі, нова влада активно взялась за створення не лише управлінської структури на місцях, а й намагалася заручитись підтримкою місцевого населення, в т. ч. і священнослужителів. Одним з інструментів для реалізації цієї мети була пропаганда²⁴².

Німецька пропаганда на території генерального округу (та й на всіх захоплених територіях загалом) особливо наголошувала на «провині» єврейського народу за злочини радянського режиму, протиставляючи більшовицьку владу Третьому Рейху. Водночас пропаганда продукувала тезу про те, що комуністи є єврейським витвором²⁴³, тобто всі біди простого населення саме через них²⁴⁴.

Для Гітлера міф про жидобільшовизм був надзвичайно важливим, адже євреї були для нього «проблемою». Тімоті Снайдер наголошує, що війна проти Радянського Союзу проголошувалася як боротьба за життєвий простір арійців та проти євреїв. Дослідник звертає увагу на те, що після фіаско тактики

²⁴² Про роль пропаганди у нацистській Німеччині див. детальніше: *Малещенко Т.* Стереотипи як інструмент пропаганди політики геноцидів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.ws-conference.com/wp-content/uploads/ws1766.pdf>

²⁴³ Міф про жидобільшовизм, який став ключовим в офіційній політиці Німеччини, своїм корінням сягає Першої світової війни. До Лютневої революції Російська імперія, у якій проживала велика кількість євреїв, була антисемітською державою. Дискримінації щодо останніх були закріплені в законодавстві. Під час війни російські солдати жорстоко поводитись із євреями, забираючи їхнє майно, здійснювали масову депортацію останніх із фронтних районів. У внутрішніх районах імперії єврейське населення переїжджало до великих міст. Після Лютневої революції євреї, разом з іншими національностями, отримали рівні громадянські права. Частина з них підтримала Володимира Леніна під час Жовтневого перевороту. З пригнобленої меншини євреїв перетворилися на рівноправних громадян держави. Серед тих, хто виступив проти революції, сформувався міф про євреїв-більшовиків. Контрреволюціонери частину ідей запозичили з «Протоколів сіоністських мудреців», підробленого документу, в якому йшлося про глобальну владу євреїв та масонів. (Див. детальніше: *Снайдер Т.* Чорна земля. – С. 33-35; *Budnitskii O.* Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917-1920. – Pennsylvania, 2012. – P.). Згодом цей міф використав Адольф Гітлер.

²⁴⁴ *Малещенко Т.* Стереотипи як інструмент пропаганди політики геноцидів... Там само.

«блискавичної війни» фюрер поклав на євреїв провину за військові невдачі та ухвалив рішення про їх тотальне знищення²⁴⁵.

Нацисти використовували антиєврейські настрої для досягнення власних цілей. Так само як це робили політичні еліти до того, у цей процес були втягнуті священнослужителі. Роль пропаганди була у цьому випадку двоякою. З одного боку, її поширювала нацистська влада для легітимізації захоплення нею нових земель, а з іншого, священнослужителі ці ідеї артикулювали місцевому населенню. Нацисти дуже вдало трансформували візію про жидобільшовизм у політику, апелюючи до пережитого людського досвіду за радянської влади, використавши її проти євреїв²⁴⁶. Т. Снайдер наголошує, що сприйняття радянської влади як єврейської змови виявилось зручним для місцевого населення. Адже таке сприйняття перекладає всю провину за більшовицький режим на євреїв, а комуністів, і всіх тих, хто його підтримав на місцях, виправдовує – вони ж були обмануті «світовою змовою». Фактично, це своєрідний спосіб очиститись від минулого – виправдатись за вчинки дворічної або двадцятирічної радянської окупації²⁴⁷.

Психологічно майже ніхто зі зміною влади не хоче ідентифікувати себе з попереднім режимом. На нову владу покладаються сподівання, що вона або підтримає місцеве населення, або, хоча б, не покарає. Рівень залученості до співпраці залежить від попереднього досвіду. Нацистська адміністрація досить швидко дійшла висновку, що людей, котрі пережили радянську окупацію (західна територія генерального округувідчула на собі її протягом двох років, у той час як Поділля майже двадцять) можна залучити до насильницьких дій з політичних, матеріальних або психологічних причин²⁴⁸. Проте, потрібно розуміти, що головну роль на цьому етапі відігравав індивідуальний досвід.

²⁴⁵ Снайдер Т. «Чорна земля. Голокост як історія і застереження»... – С. 31-33.

²⁴⁶ Там само – С. 139.

²⁴⁷ Там само. – С. 141.

²⁴⁸ Там само. – С. 153.

Можливо, саме попередній досвід радянського панування, з його численними утисками та релігійними заборонами, та бажання політичної легітимізації християнських конфесій спонукало її очільників до пошуку порозуміння та співпраці з нацистською владою. Співпраця виявлялась у виданні послань та відозв на користь нової влади, закликах до лояльності населення. У попередньому розділі вже зверталася увага на шаблонність таких послань православних єрархів²⁴⁹. Вірогідно, вони виходили «на замовлення» влади і не відображали реальних позицій священнослужителів. Проте, це не применшує значення цих послань, що адресувалися дуже широкому колу «звичайних людей»²⁵⁰.

У посланнях Полікарпа (Сікорського), владика Автокефальної Православної Церкви, наскрізним є вживання антисемітських словосполучень. Наведемо декілька яскравих прикладів. В обіжнику від 14 листопада 1941 р. владика закликав священнослужителів «роз'яснювати парафіянам, що вони повинні сумлінно працювати в колхозах, покутуючи свій гріх, який вони вчинили під час *більшовицько-жидівської влади*, покvapно згодившись з легким серцем, щоб у них були колхозисти»²⁵¹. У відозві за 8 травня 1942 р. владика описує «*московсько-жидівський комунізм*», як «ворога Бога, Церкви та Українського народу»²⁵², а у посланні від 16 травня цього ж року трактує це явище як головного і найлютішого ворога людства і європейсько-християнської культури, в боротьбу проти якого вступили війська фюрера²⁵³. У відозві від 30 грудня 1942 р. Полікарп називає радянську владу «*комуністичною московсько-жидівською державою*». У посланні за березень 1943 р. остання змальовується як «вогнище безбожності, що загрожувало залляти світ увесь, зусиллям і

²⁴⁹ Місцева Римо-Католицька Церква не видала жодних послань, виправдовуючись похилим віком своїх єрархів.

²⁵⁰ Метафора запозичена у: *Browning Ch. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. – New York, 1992.

²⁵¹ ДАВО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 118, арк. 24-25.

²⁵² ДАРО, ф. 281, оп. 2, спр. 29, арк. 4.

²⁵³ Відозва владика Полікарпа від 16 травня 1942 р. (ДАВО, ф. 69, оп. 1, спр. 310, арк. 3).

кровавими жертвами героїчного німецького війська ліквідується»²⁵⁴. Цікаво, що майже у всіх проаналізованих посланнях такими словосполученнями або розпочинається, або завершується текст. І що важливо, практично у всіх цих відозвах «жидокомуна» завжди протиставляється «хоробрій німецькій армії».

Аналогічну характеристику єврейства як жидокомуні та вживання антисемітських словосполучень знаходимо і в посланнях вищих єрархів Автономної церкви, наприклад Мануїла (Тарнавського). У цьому випадку надзвичайно важливим є розуміння ширшого контексту. Вживання антисемітських словосполучень є характерним не лише до і під час акцій масових вбивств євреїв, які фактично завершилися до осені 1942 р., ця риторика використовується священнослужителями й у наступні роки нацистської окупації, коли майже все єврейське населення було винищене.

Відмінним від попередніх є послання автокефального єпископа Дамаскина (Малюти)²⁵⁵ за березень 1943 р. Єрарх йде далі за своїх попередників і заглиблюється в історію більшовицького перевороту та «пояснює», в чиїх інтересах він був задуманий:

Ви думаєте, що це повинно було відбутися в інтересі справедливого розподілу багатства поміж народами, особливо поміж робітниками та селянами, згідно з соціалістичними принципами? Це сталося б лише тільки в інтересі світового жидівства й Росії. Перше збільшило б тим свої капітали, остання зміцнила б своє державне становище. Цю політичну спільноту інтересів треба було б назвати інтернаціональним комунізмом. Війна 1914-18 р. була для Франції успішною. Французький президент міністрів опрацював проєкт про сполучення європейських держав в щось подібне до США зі знесенням державних та митних кордонів та скасування поодиноких влад. Границі мали існувати тільки як назва. Отже всі народи мали б відректися своєї національності та свого віросповідання.

²⁵⁴ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

²⁵⁵ Кар'єра Дамаскина зростала від настоятеля монастиря за Другої Речі Посполитої, до єпископа Житомирського (не поїхав), в друге обрятий Автономною церквою на Буковину з титулом єпископа Чернівецького за першої радянської окупації; за нацистської окупації займає вільну єпископську парафію у Кам'янці-Подільському, співпрацює з двома течіями православ'я, а після вбивства митрополита Олексія Дамаскина (Малюти) обирають митрополитом Автономної церкви. Окупаційна влада не дозволила зайняти престіл. СБУ, ф. 6, спр. 75625-ФП, арк. 37; Борщевич В. «Волинський пом'яник...» - с. 212-213

Валютою мав би бути франк або долар. Зрозуміло, що верховодити не мала Франція, лише французькі, англійські та американські жида²⁵⁶.

Далі єпископ характеризує радянський режим як «банду большевицько-жидівських й нежидівських комісарів», звинувачує євреїв у керуванні політикою Ліги націй, розпаленні більшовицької революції та кровопролитті Першої світової війни. Після цього, у посланні описується єврейство як головна опора Радянського Союзу та «світової змови»²⁵⁷. Фактично весь цей наратив є прелюдією до представлення «величі німецького народу, якому треба дякувати за визволення і всіляко допомагати»²⁵⁸.

Щоб зрозуміти особливості наративу послання єпископа Дамаскина, потрібно згадати про те, що до нацистської окупації він з березня 1940 р. співпрацював з органами НКВС під псевдонімом «Політос»²⁵⁹. Тут маємо справу з прикладом аморальності духовної особи, незалежно від політичних уподобань. У той час він виконував завдання щодо збору інформації про православний рух у Другій Речі Посполитій, діяльність єпископату Польської Автокефальної Православної Церкви. Малюта відвідував Галичину, аби вивчити релігійну ситуацію в краї та настрої місцевого духовенства, а також виконував окремі завдання з пошуку лояльного до радянської влади духовенства у Луцьку та в інших містах Волині²⁶⁰. З приходом нацистів він мав за що хвилюватись, тож співпраця з ними була спробою не лише виправдання, а й можливістю зробити карколомну кар'єру.

Водночас серед духовних осіб були і ті, хто свідомо й відкрито йшов на співпрацю з німецькою владою. У одному з храмів м. Ковеля (неподалік Луцька) у березні 1942 р. на проповіді проголошувалось: «Коли останній єврей зникне з лиця землі, ми виграємо війну»²⁶¹. Священником цієї церкви виявився

²⁵⁶ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 20, арк. 2.

²⁵⁷ Одне із шаблонних звинувачень євреїв.

²⁵⁸ ДАРО, ф. 281, оп. 1, спр. 20, арк. 3-4.

²⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75625-ФП, арк. 38.

²⁶⁰ ГДА СБУ ф. 6, спр. 75625-ФП, арк. 39.

²⁶¹ Холокост на території СРСР: Енциклопедія / Гл. ред. *И. А. Альтман*. – Москва, 2009. – С. 1043.

Іван Губа. Через місяць після проголошення проповіді він благословляв виконавців вбивства кількох тисяч євреїв міста²⁶².

Ще однією формою відкритої (вимушеної чи добровільної) співпраці духовних осіб з нацистами була видача охрещених євреїв. Це дуже контрастує із ситуацією в Галичині, де греко-католицьке духовенство мало добре зорганізовану мережу порятунку євреїв. Натомість ситуація у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» була іншою. На жаль, фрагментарно збережена джерельна база не дає змоги зробити обґрунтовані висновки, чи владика Полікарп публічно декларував підлеглому йому духовенству свою позицію щодо охрещених євреїв. Частина документів була спалена з відступом нацистів. Церковні акти, що помандрували із єрархами до Варшави, так само частково втрачено, а незначні їхні фрагменти зберігаються зараз у Торонто (Канаді)²⁶³. Однак, попри фрагментарність збереженої джерельної бази, не підлягає сумніву, що окремі священники Луцька видавали охрещених євреїв.

Одним із тих, хто підписався під таким документом, був священник Іван Кавась²⁶⁴. У своєму повідомленні він вказував, що цих євреїв хрестили за розпорядженням Високопреосвященнішого владика Полікарпа. Документ датується 1942 р., проте точна дата не вказана. Отець Кавась занотував чотирьох євреїв. Першим у списку є Юкель Бліндерович, народжений 15 жовтня 1911 р. Вказується, що метричний запис про хрещення останній отримав на підставі свого прохання та дозволу владика Полікарпа, архиєпископа луцького і ковельського, від 17 жовтня 1941 р. Св. Тайну Хрещення і Миропомазання було уділено в «Свято-Православній церкві»²⁶⁵ 2 листопада 1941 р. (до цього часу в місті уже відбулися перші погроми євреїв). При хрещенні Юкель Бліндерович отримав нове ім'я – Сергій Кравець²⁶⁶.

²⁶² Там само.

²⁶³ Борщевич В. Волинське духовенство... - с. 11

²⁶⁴ ДАВО, ф. 2 оп. 2, спр 14, арк. 43.

²⁶⁵ Скоріш за все це, Свято-Покровський храм у м. Луцьку.

²⁶⁶ ДАВО ф. 2 оп. 2, спр. 14, арк. 43.

Другою у списку фігурує Ліза Кераяр (Браєр), народжена 2 квітня 1918 р. На початку листопада 1941 р. її охрестили під ім'ям Єлизавета. Далі викладено детальну інформації про її місце проживання, чоловіка-вірменина, з яким, згідно донесенню, вона взяла шлюб 21 листопада того ж року. Це донесення було дуже інформативним, адже, окрім дати народження і хрещення, був вказано домашню адресу, місце хрещення і навіть свідки, які були на вінчанні.

Наступними у списку є Яків Ліберман і Норма Сандлер-Біржанівська. Дати їхніх хрещень – відповідно 14 листопада і 26 жовтня 1941 р. Вони отримали нові імена – Яковіл і Наталія. Так само, як і у попередніх списках, детально вказується адреса з номерами будинків, де проживали охрещені євреї²⁶⁷.

Дуже подібними, але датованими 2 березня 1942 р., є список євреїв, охрещених настоятелем Свято-Покровської церкви м. Луцька, протоієреєм Іваном Давидовичем²⁶⁸. У донесенні вказується, що всі вони стали християнами згідно з резолюцією архієпископа Полікарпа. Список складається із шести імен: Йосиф Дубчак, його дружина Феліція, їхній син Ісалія, донька Людмила з її чоловіком Ришардом і донькою Тетяною. Єдиною, хто не належав до цієї сім'ю, але фігурував у списку, це Есофір Гріцман. У документі так само детально занотоване родове походження кожного охрещеного єврея, вказані дати народжень, адреси проживання та нові імена²⁶⁹. Давидович, автономний священник, особливо наголошує, що хрещення сім'ї Дубчаків відбулося згідно з благословення єпископа Полікарпа, уділеного 18 серпня 1941 р. Хрещення ж Есофір Гріцман датоване 16 жовтня цього ж року²⁷⁰.

Питання про мотивацію дій цих священнослужителів є відкритим. З огляду на те, що інших подібних документів в архівах не виявлено, можна зробити попередній висновок, що це були одноразові акції з видачі німецькій владі охрещених євреїв. На відмінну від Галичини, де митрополит

²⁶⁷ ДАВО Р-2, оп. 2, спр. 14, арк. 43.

²⁶⁸ ДАВО Р-2, оп. 2, спр. 14, арк. 28.

²⁶⁹ Там само.

²⁷⁰ ДАВО Р-2, оп. 2, спр. 14, арк. 29.

Андрей Шептицький заохочував духовенство до порятунку євреїв та організував широкомасштабну рятункову акцію²⁷¹, християнські конфесії у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» такої практики не мали. Не було ні чітко організованої допомоги нацистам, ні, навпаки – організованого порятунку. На вибір поведінкових стратегій священнослужителів найбільше впливав власний індивідуальний досвід у час моральної кризи.

Розглядаючи поведінкові стратегії співпраці священнослужителів із владою та, навпаки, порятунку євреїв, не варто забувати про найчисельнішу групу місцевого населення, яка не відноситься до жодної з вищезгаданих. Фактично, до цієї категорії відносяться ті, що не зайняли якоїсь виразної постави. У студіях Голокосту (Holocaust studies) таку більшість прийнято називати *bystanders*²⁷², – пасивні чи байдужі спостерігачі. Цей термін є досить умовним²⁷³, тому надалі в цьому розділі ми послуговуватимемось означенням «мовчазна більшість».

Більшість серед священнослужителів належить до «мовчазної більшості». Дослідити їхні поведінкові стратегії надзвичайно складно. Зазвичай відомості про їхню діяльність під час Голокосту не збереглися, а якщо вони є, то дуже фрагментарні. Найяскравіше таку поставу відображає щоденник о. Максима Федорчука, та окремі свідчення, занотовані в матеріалах розслідування злочинів нацизму. Отець Максим описує поведінку нацистів з євреями, проте його більше цікавить роль у цій ситуації українців. Він не надає жодного емоційного забарвлення, коли описує дискримінації євреїв. Швидше, коли йдеться про тему брутального поведінки з останніми – він констатує подію як буденний факт²⁷⁴. Протоієрей Михайло Носаль із м. Рівного у своїй

²⁷¹ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. К.: Дух і літера, 2009, - 293 с, Скіра Ю. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост: монографія. – К.: Дух і Літера, 2019. – 272 с.

²⁷² Термін запровадив у науковий обіг: Hilberg R. Perpetrators, Victims, Bystanders: the Jewish Catastrophe, 1933-1945. London 1993.

²⁷³ Не враховує можливості вибору однієї й тієї ж людиною різних поведінкових стратегій.

²⁷⁴ Данилюк І. Вірити занадто боляче.. – С. 78.

оповіді про нацистський режим запевняє радянських чиновників, що про злочини, котрі здійснювала німецька влада, докладно зможе розповісти кожний житель як села, та і міста. Сам священник свій стислий виклад пояснював тим, що знає мало, адже через неспокій у місті «старався не виходити; на вулицях бував рідко»²⁷⁵. М. Подворняк у своїх спогадах згадував:

Люди оповідають, що деякі жиди поховались у гетто по коминах і льохах, їх тепер вишукують і стріляють. Мені ж тої картини аж ніяк не хотілось бачити, а тому я не йшов до міста²⁷⁶.

Дослідити поставу євангельських християн та баптистів набагато складніше. Їхні громади не мали чіткої структури, як традиційні християнські Церкви, а завдяки принципу «загального священства», коли вірні могли самостійно обрати пастора, ці спільноти могли відносно безпроблематично функціонувати в роки окупації. На жаль, з міркувань безпеки вони зазвичай не документували свою діяльність. Водночас інші джерела засвідчують, що всі рукоположені пресвітери і місіонери намагались мирно співіснувати з нацистською владою. Так, обидва сини рівненського євангельського проповідника Олексія Нечипорука працювали у місті перекладачами²⁷⁷. Однак за браком джерел не можна визначити їхнє ставлення та особисту поставу щодо Голокосту. Немає жодних свідчень, які б підтверджували чи, навпаки, спростовували їхній антисемітизм чи належність до «мовчазної більшості». Проте потрібно зауважити, що усі провідники протестантських спільнот перед приходом Червоної армії відступили разом з нацистами, а згодом емігрували у США²⁷⁸.

«Мовчання» у час моральної кризи дуже часто закидають папі Пію XII (Евдженіо Пачеллі). У основі таких звинувачень лежить теза про те, що Святіший Отець відкрито не виступав проти нацизму і фашизму, будучи

²⁷⁵ ДАРО, Ф-534, оп. 4, спр. 2, арк. 46.

²⁷⁶ Подворняк М. Вітер з Волині... – С. 150.

²⁷⁷ Зерна пам'яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / Упоряд. Л. Шевчук. – Рівне, 2016. – С. 56-57

²⁷⁸ Там само – С. 97.

очевидцем масових вбивств євреїв. 28 жовтня 1965 р. у декларації «Nostra aetate» II Ватиканського собору визнано факт мовчання Католицької Церкви та водночас засуджено знущання та будь-яка форма вияву антисемітизму²⁷⁹. Більше того, папа Іван-Павло II охарактеризував Голокост як універсальний символ зла²⁸⁰.

Проте, як і для більшості очільників християнських конфесій, відкритий протест проти нацизму мав би фатальні наслідки не лише для вищого духовенства, а й для всієї церковної структури і мільйонів вірних. У цьому контексті, «мовчання» луцького римо-католицького єпископа Шельонжека, більшість пастви якого на території генерального округу «Волинь-Поділля» була поляками, можна пояснити в т. ч. упередженим ставленням нацистів до поляків як переможеного народу і ворогів Рейху.

На Волині й Поділлі жодна з християнських конфесій організовано й не виступила ні з відкритою підтримкою німецької влади, ні, навпаки, із засудженням Голокосту. Провідники кожної з конфесій намагались знайти порозуміння з окупаційною адміністрацією, проте стосунки між релігійними громадами і владою змінювались під час війни – від сподівань до розчарування і від толерування до утисків. Головним фактором у процесі вибору поведінкових стратегій співпраці чи споглядання був індивідуальний досвід окремих духовних осіб. Проте, зважаючи на той промовистий факт, що на території генерального округу «Волинь-Поділля» на початку війни були відновлені організовані релігійні осередки практично в кожному селі, а свідчень про заклики духовних осіб до праведності у час моральної кризи є поодинокими, то можна зробити висновок, що священнослужителі відкрито не засуджували вбивство євреїв, а в окремих випадках навіть ставились до цього схвально. На основі власних пережитих практик окремі клирики йшли на

²⁷⁹ Галадза П. Декларація II Ватиканського Собору Nostra aetate і проблема антиюдейських висловів у літургійній гимнографії Візантійських Церков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/petro-galadza.pdf>

²⁸⁰ Чайковский М. Грех антисемитизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gatesofzion.od.ua/news_print_168.html. (26.06.2008)

відкриту співпрацю з владою, а інші (більшість) обирали споглядальне мовчання, тобто роль очевидців. У виборі такої поведінки простежується стратегія виживання, коли страх за власне життя і життя ближніх виразно переважав над співчутливою турботою про долю «чужого», (не)знаного сусіда.

3.2. Допомога та порятунок євреїв священнослужителями на території генерального округу «Волинь-Поділля»

«Бо як через непослух одного чоловіка
багато людей стало грішниками,
так і через послух одного
багато людей стане праведними».
Святий Павло до Римлян (10:19)

Період Другої світової війни є складним і жорстоким. Він позначився на долі багатьох народів. Це час моральної кризи, коли найгірші риси людського характеру увиразнилися; коли колишні сусіди стали ворогами, а давні друзі – незнайомцями. Війна зруйнувала традиційний порядок, та поліетнічність та толерантність, котра назагал була характерна для населення Волині та Поділля у попередні десятиліття.

Нацистський режим докладав усіх зусиль, аби «остаточне розв'язання єврейського питання» було реалізоване цілком. Жертвами Голокосту стали мільйони людей²⁸¹. Тих, хто намагався запобігти виконанню цього рішення і допомогти євреям, суворо карали. Важливим є розуміння ціни, яку мали сплатити рятівники. Коли у Західній Європі це було ув'язнення, то у Східній рятівникам загрожувала смерть, причому не лише особиста, але й усіх членів родини²⁸². На окупованих теренах СРСР були розвішані повідомлення, у яких наголошувалося, що допомога євреям дорівнює смерті²⁸³. Рятівники добре

²⁸¹ На території генеральної округи «Волинь-Поділля» було вбито 97 % від усього єврейського населення (Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина»... – С. 122, 144).

²⁸² *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним – К.: Laugus, 2018. – 492 с.

²⁸³ Аналогічні повідомлення розповсюджувались і на території генеральної округи.

знали про небезпеку, на котру наражали себе і свої сім'ї. Проте це не зупиняло їх виконувати свій моральний обов'язок та дотримуватись заповідей Божих «Не убий» і «Люби ближнього свого як себе самого».

Духовні особи, котрі надавали допомогу євреям, не мали якогось особливого привілейованого статусу в очах влади. З попереднього розділу ми маємо уже досить добре розуміння того, як влада ставилася до священнослужителів. Коли нацисти дізнавались про надання духовенством допомоги євреям, то їх карали так само, як і решту населення. Одним зі способів порятунку євреїв було їхнє хрещення. Після того, як частину євреїв з Кременчука переселили за місто, за опіку над тими, хто залишився, взяли окремі клирики. Наприклад, бургомістри²⁸⁴ міста закривали очі на діяльність священника Романовського, але коли його викрили нацисти, то на початку 1942 р. розстріляли²⁸⁵.

Кількість тих, хто відгукнувся на страждання ближнього, є нечисельною. Серед небайдужих до долі єврейського населення вагоме місце посідають священнослужителі. Віра цих людей стояла вище за страх смерті. Ярослав Грицак в одній зі статей зауважує, що «лише особи, які мали дуже високу моральну відповідальність за себе і за суспільство, могли перемогти страх і чинити так, як від них вимагав обов'язок»²⁸⁶.

Форми допомоги були різні. Хтось передавав їжу, комусь вдавалось звільнити євреїв з в'язниці²⁸⁷, інші підробляли документи або переховували їх у власних домівках. Беручись за допомогу, духовні особи послуговувались християнською мораллю та ставили себе і свої родини у загрозове становище,

²⁸⁴ У місті до 1942 р. змінилось два посадники. (*Беркгоф К.* Жнива розпачу... – С. 94).

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Грицак Я. Питання колаборації. Спроба оцінки. / Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 1996. с. 175

²⁸⁷ Яскравим прикладом може слугувати описаний Мехелем Діментом сюжет, коли у кризовій ситуації лише священник зумів домовитись про визволення його батька з в'язниці. *Діамент М.* Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / За ред. Ш. Ягалома (Дімента). – Київ, 2016. – 200 с.

аби зберегти життя інших. У цьому виявляється традиційна для християнського віровчення жертвність та любов до ближнього²⁸⁸.

Вибір – допомагати чи ні – був індивідуальним. Провідники жодної з християнських конфесій на території генерального округу «Волинь-Поділля» на офіційному рівні не закликали до порятунку євреїв. Цього не заклику не почула уся Європа. Причини, чому сталося саме так, можуть бути різними: у цій ситуації могли спрацювати етнічні стереотипи; обвинувачення євреїв у колективній відповідальності за вбивство Ісуса Христа; нездатність протиставитися окупаційній владі тощо. Усе залежало від особистих переконань духовних осіб. Саме участь священнослужителя у рятунковій акції засвідчує його глибоку віру в Бога та моральну відповідальність у такий драматичний період.

Форми допомоги євреям різнилися, проте це аж ніяк не применшує її значення. Адже навіть найменша допомога рятувала життя або, принаймні, цьому сприяла. Однією з найпоширеніших форм було надання євреям тимчасового притулку або переховування. Наведемо кілька прикладів такої діяльності.

Обраний громадою, євангельський проповідник Петро Троян за часів радянської окупації почав опікуватись чеською громадою у с. Михайлівка. Його місіонерська діяльність викликала незадоволення радянської влади, і його намагалися заарештувати²⁸⁹. З приходом нацистів ця загроза минула, проте з'явилися нові. Німці почали переслідування євреїв. Відповідно до свого покликання, Петро Троян допомагав переховувати євреїв. За його підтримки кілька з них були забезпечені фальшивими документами і таємно перебравися в чеську колонію. Певний час у власному будинку у с. Золотіїв (біля м. Рівного)

²⁸⁸ Віктор Франклін наголошував, що порятунок людини відбувається через любов і в любові. *Франклін В.* Людина у пошуках справжнього сенсу. Харків, КСД, 2018. – с. 50.

²⁸⁹ Інтерв'ю Ліни Бородинської зі Стецюком Мойсеєм Климовичем // Архів ІТ «Сувій», опубл. у: *Зерна пам'яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / Упоряд. Л. Шевчук.* – Рівне, 2016. – С. 82.

П. Троян переховував єврейську жінку²⁹⁰. Його діти вважають, що саме за допомогу, надану єврейському народу, Бог допоміг сім'ї пережити важкі та безнадійні ситуації.

Син місіонера Володимира Гусарчука Євген згадував, як, граючись у кінці саду біля будинку у м. Рівне, побачив єврейську родину. Вони перелякано за ним спостерігали. Хлопчик приклав палець до вуст, показавши, що нікому не розкаже їхню таємницю. Наступного дня у дім місіонера прийшли поліцейські, які знали, що в будинку ховались євреї. Незважаючи на небезпеку, сім'я пресвітера неодноразово надавала такий тимчасовий притулок. Є. Гусарчук згадує про ще один візит допоміжної поліції. На цей раз вони застали євреїв у будинку. На жаль, з інтерв'ю не вдається реконструювати дати та прізвища, проте останні не виказали сховку євреїв, а навіть навпаки – порадили, як ті можуть вийти і втекти від нацистів²⁹¹.

Хвилювала доля знайомого лікаря-єврея і проповідника Михайла Подворняка. Бажання дізнатись його долю перебороло страх не виходити на вулиці. Майже усі євреї м. Вишнівець були до того часу вбиті, натомість лікаря Мелодиста залишили у лікарні, адже влада не мала ким його замінити²⁹². Проте це не надавало останньому гарантій на збереження його життя. Подворняк залишив знайомому євреєві адресу одного з віруючих, до котрого той міг у разі потреби навідатись і звідти з ним зв'язатись.

Дорога додому була небезпечна. М. Подворняк згадує, що на вулиці зустрів знайому єврейку з сином на руках – її зловили поліцейські. Та жінка виявилась молодою єврейкою, яку він знав до війни. Йому стала її шкода. Він знайшов для неї харчі, та коли повернувся, їх вже не було на тому місці. М. Подворняк подався до синагоги, де один з охоронців запитав, чи йому шкода євреїв. Михайло відповів, що йому її особливо шкода як людину, а ще

²⁹⁰ Інтерв'ю Ліни Бородинської зі Стецьк Марією Петрівною // Архів ІТ «Сувій», опубл.: Там само. – С. 83.

²⁹¹ Спогади Євгена Володимировича Гусарчука / Опубл. Л. Бородинська // Там само. – С. 108.

²⁹² *Подворняк М.* Вітер з Волині. – С. 151.

більше як матір. Йому дозволили перекинути хліб та черешні. Ця ситуація дуже вразила протестантського проповідника, він не міг усвідомити, чому все сталося саме так – чому їжу людині можна кидати лише через пліт?²⁹³.

Невдовзі по допомогу до нього звернувся лікар-єврей. Його втеча заслуговує окремої історії. Разом із дружиною та її сестрою він перебував у селі біля Вишнівця, де лікував хворих на тиф. Хтось повідомив, що за ними їде гестапо. Залишивши все своє майно, євреї почали втікати. Лікар Мелодиста згадав за знайомого проповідника М. Подворняка та відшукав провідника громади села, в якому перебував. Він звернувся до нього словами: «Рятуйте мене в ім'я вашого Бога»²⁹⁴. Проповідник Харитон надав їм притулок, а коли прийшли гестапівці й запитали, чи не переховує він євреїв, той спокійно відповів, що ні. «Військові уже хотіли заходити у дім для обшуку, та перекладач сказав, що то провідник штундистської громади, він завжди каже правду, якщо сказав, що якщо немає, то немає»²⁹⁵.

Подворняк допоміг лікарю і його родині. Він просив у Бога сили і підтримки, забравши євреїв від проповідника Харитона та посприявши їм перейти до Галичини, в Генерального губернаторство. Там втікачами почала опікуватись баптистська сім'я, однак Михайло так і не дізнався, чи вдалось лікарю з родиною пережити війну²⁹⁶.

Про те, що римо-католицький священик закликав на проповіді надати притулок утікачці зі Львова із п'ятирічною донькою, є свідчення Рішарда Зайчковського²⁹⁷. Саме сім'я останнього зголосилась на прохання душпастиря, переховувала євреїв протягом усього періоду нацистської окупації.

²⁹³ Там само. – С. 153-154.

²⁹⁴ *Подворняк М.* Вітер з Волині. – С. 158.

²⁹⁵ Там само – С. 158.

²⁹⁶ Там само. – С. 162.

²⁹⁷ Rodzina Zajczkowski [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/relacja-ryszarda-zajczkowskiego>.

Це однією поширеною формою допомоги, що рятувала життя людей, була підробка документів про народження чи хрещення, які надавали або здійснювали духовні особи. Хая Мусман пригадує історію порятунку її подруги Леї. Остання не встигла евакуюватися і залишилась з родиною у м. Рівному. У листопаді 1941 р. уся сім'я за наказом влади подалась в напрямку Грабника. Звідти нацисти вели євреїв у ліс, який називався Сосонок. Почувши звідти звуки пострілів, батько наказав дружині та донькам тікати. Лея побігла в поле, услід за нею стріляли охоронці, але ніхто її не переслідував. Притулок вона знайшла у одному з будинків селян. Вони потурбувались про неї: нагодували, дали їй одяг, залишили переночувати²⁹⁸.

Повернувшись до м. Рівного, «вона була одна на мертвій вулиці»²⁹⁹. Її відшукав їх спільний з Хаєю друг – Юрек Новаковський, поляк за національністю. У котромусь селі він домовився з римо-католицьким священником, і той погодився спочатку охрестити Лею, а потім і повінчав її з Юреком. Чоловік перевіз Лею до Здолбунова де, щоденно ризикуючи життям, пережив з нею увесь період нацистської окупації³⁰⁰.

Сім'я Стебельських переховувала осиротілу єврейську дівчинку, котра назвала себе Ніною. Родина тоді пережила велике горе: смерть забрала життя трьох дітей, залишився живим лише наймолодший син. Появу дівчинки вони сприйняли як подарунок Бога. Щоб приховати її походження, глава родини, Петро Данилович, попросив у священника надати фальшиві документи про народження дитини, яку офіційно звали Ніною Степанівною Чижевською. Акт хрещення уможливив порятунок дівчини і став для неї перепусткою в майбутнє життя³⁰¹. Подібні приклади хрещення євреїв священниками виявлено і щодо Православної та Римо-Католицької Церкви.

²⁹⁸ Мусман Х. Місто моє розстріляне / Перекл. з рос. Д. Аладька. – Рівне, 2019. – С. 93.

²⁹⁹ Там само. – С. 93.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Книга пам'яті. Ціною власного життя / Упоряд. К. Кіндрат. – Рівне, 1995. – С. 133.

Інкони духовні особи могли впливати на прийняття рішень місцевою адміністрацією³⁰². Мехель Дімент у своїх спогадах описує сюжет, коли у кризовій ситуації лише о. Ріц Степанченко³⁰³ зумів домовитись про визволення його батька з в'язниці. «Він потиснув мені руку: “Я говоритиму з комісаром. Сподіватимемось на краще”»³⁰⁴. Проте це не єдиний випадок, коли душпастир захищав євреїв: «Поліцейські схопили Сандера Шойхета та Янкеля Ліхтера, але за них вступився священник, тож Сандера та Янкеля відпустили»³⁰⁵; «Євреї села разом із горохівським священником намагались добитись визволення арештантів»³⁰⁶; «Рахель сказала, що священник намагався визволити мене»³⁰⁷; «Священник намагався допомогти Шломо та Аврааму»³⁰⁸.

Священник³⁰⁹ був тим, хто підтримував моральний дух³¹⁰ євреїв. Він передавав їм останні новини, розповідав про події у Горохові. У той складний час моральної кризи євреї згадували, що «священник був єдиною людиною, кому ми могли довіряти»³¹¹.

Від попередньо згаданих форм допомоги відрізняється порятунок. Якщо вищенаведені приклади засвідчують тимчасову допомогу, то порятунок характеризується зазвичай довготривалою дією. Більшість із священнослужителів, які рятували євреїв, визнані Праведниками світу.

Римо-католицький отець Людвік Вродарчик з м. Рокитного разом з місцевою вчителькою Феліцією Масоядою³¹² врятували двох єврейських хлопчиків-братів: 17-річного Самуеля і 10-річного Олександра Левіна. Останнім вдалось втекти з гетто і сховатись у лісі. Це була ненадійна схованка,

³⁰² Жодного подібного прикладу в опрацьованих джерелах не виявлено.

³⁰³ У англomовному варіанті книги – Ritz Spatachnko.

³⁰⁴ *Дімент М.* Самотній вигнанець. Щоденник про Свинохи та гетто в Локачах / За ред. Ш. Ягалома (Дімента). – Київ, 2016. – С. 34.

³⁰⁵ Там само. – С. 37.

³⁰⁶ Там само. – С. 38.

³⁰⁷ Там само. – С. 41.

³⁰⁸ Там само. – С. 42.

³⁰⁹ На жаль, у єврейських свідченнях зазвичай не вказується, до якої конфесії вони належали.

³¹⁰ Морально підтримувати (напр., передавати новини) – не ризикувати життям. З одного боку, це допомога жертвам. З другого, така допомога не була загрозою для власного життя чи життя рідних.

³¹¹ Там само. – С. 42.

³¹² У 2000 р. з ініціативи Олександра Левіна (який проживав в Канаді) Яд Вашем посмертно визнав обох рятівників Праведниками народів світу.

тому брати почали стукати до будинків селян. У одній з таких хат мешкала Феліція Масояда, того вечора у неї гостював о. Людвік. Разом вони зголосились надати їм тимчасовий притулок, а згодом постійно забезпечували їжею³¹³.

Отець Людвік також допомагав іншим євреям, котрі прибули у село. Багато біженців знайшли притулок у пресвітерії в с. Окопи, один з них був єврейським хлопчиком, якого взяли під опіку в листопаді 1939 р. Священник найняв його як органіста, вони організували хор та парафіяльний оркестр³¹⁴. Чи врятувався останній, невідомо.

Про жагу до життя згадує Міріям Друх (народжена Якіра). На початок війни дівчинка встигла закінчити лише два класи. Але, попри те, вона переймалась майбутнім. Якось, запитавши у батька, чим це все закінчиться, почула відповідь – «трупами». Та фраза закарбувалася в її пам'яті, посиливши бажання вижити за будь-яких обставин. Міріям згадує, як підслухала розмову двох єврейок, котрі вирішували, чия донька більше схожа на християнку, тобто хто з них має більше шансів на порятунок³¹⁵.

Міріям пощастило. Батько, що працював за межами гетто, здобув для неї фальшиві документи на ім'я Маруся. Дівчинку як пастушку зголосився прийняти у свій дім православний священник Ігнатій Грогуль³¹⁶. Одного разу Марусю зустріла донька священника Женя. Вона ж і допомогла їй знайти шлях у село. Міріям не знала, у котрій дім треба йти, тому була змушена питати селян. «Чи потрібна вам пастушка?», – то було єдине, що вона могла сказати українською. Віднайшовши дім священника, вона залишилась у ньому жити.

Працювала, як всі діти її віку у селі. Попри роботу в будинку та на городі, до її обов'язків належало випасання двох корів. Міріям згадує, як одного разу

³¹³ Historia pomocy - o. Ludwik Wrodarczyk i Felicja Masojada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-o-ludwik-wrodarczyk-i-felicja-masojada>.

³¹⁴ Ibid.

³¹⁵ Спогади Міріям Друх (народженої Якіра), квітень 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukh-testimony.html>.

³¹⁶ Ігнатій і Варвара Грогуль та їхні діти Євгенія і Степан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul.html>.

вони загубились серед череди інших, яких так само випасали діти її віку. Вони пробували з нею говорити, а та вдавала, що не може – жестами показувала, що болить горло. Проте, діти ставились дуже приязно – грались з нею, запрошували до себе. Так, вона почала виходити до них, разом ходити на недільні чи святкові літургії.

Одна з дівчаток розповіла, що її батьки були у м. Дубно і бачили, що там вбивають євреїв. Раптово, інша дівчинка каже: «Ми знаємо, що ти єврейка, але ми тебе любимо і не видамо». У селі знали, що це єврейська дитина. З тим пов'язана одна з особистих трагедій сім'ї рятівників. Чоловік Жені, доньки Ігнатія Грогуля, покинув її, адже не хотів наражати на небезпеку своє життя³¹⁷.

Отець Ігнатій часто їздив у Дубно. Звідти він привозив звістки від сім'ї Міріям. З часом, його візити стали рідшати, а одного разу він повернувся сам не свій: німці розстріляли брата дівчини, у кишені якого були усі адреси. Важко уявити, що у той час відчувала родини священника. Родичка, що допомагала налагодити контакти для порятунку дівчинки, радила її задушити.³¹⁸

Віра та жертвність родини священника яскраво проявились у тому, що вони не залишили дівчинку напризволяще. Ризикуючи власним життям, вони довірилися Богу. Міріям попросилась із знайомими дітками, їй придумали легенду, що вона хоче відвідати матір у Харкові. З того часу вона переховувалась від усіх. Коли ж ситуація заспокоїлася, вона повернулася до родини Грогулів³¹⁹.

Час від часу у дім приходили німці для обшуку. Проте, одного дня у селі зупинилась ціла група військ. Вони розквартирувались в будинках селян, так само і в оселі священника. Міріям накривала для них стіл, подавала та прибирала. Німці пробували заговорити з нею, вона ж не реагувала. Але одному

³¹⁷ Спогади Міріям Друх (народженої Якіра), квітень 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukhtestimony.html>.

³¹⁸ Ігнатій і Варвара Грогуль та їхні діти Євгенія і Степан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul.html>.

³¹⁹ Спогади Міріям Друх (народженої Якіра), квітень 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukhtestimony.html>.

німцю здалось, що вона їх розуміє. Сім'я не на жарт злякалась та вирішила покинути дім. Під вечір вони поспішно податись до лісу, але німці їх зауважили і почали стріляти. Дівчинка згадує: «Мені було важко бігти і вони тягли мене»³²⁰. Разом вони перечекали кілька днів, поки військо залишить село, та повернулись додому.

Відвідавши разом з священником місто Дубно і не знайшовши свій дім серед руїн, Міріям звикала до думки, що залишиться із родиною надалі. Її відшукав двоюрідний брат, який разом з дружиною удочерив її. Разом вони переїхали на Захід, а згодом в Ізраїль³²¹.

Показовим є той факт, що офіційно Православна Церква не закликала до порятунку – порятунок дівчинки священничою сім'єю Грогуль³²² був індивідуальним актом (Додаток 4). Милосердя до ближнього стояло вище усіх власних переживань.

Яскравим прикладом людяності та любові до ближнього також є постава сім'ї євангельського проповідника Володимира Казіловського. За час війни родиною було врятовано двадцять євреїв. Один з врятованих у листі до доньки проповідника згадував:

Я пережив найважчі години у моєму житті і вони пов'язані з Вами і Вашими дорогими мені батьками, завдяки яким я залишився живий, за що велике спасибі (...). У мене ближчих, чим Ваша, сім'я нікого не було. І зараз, коли хто небудь мене питає, чи у мене хтось залишився з рідних, то відповідаю їм, що є Казіловські³²³.

Врятованим автором цих рядків є Олександр Фельдман. Його рідне село Новокраїв (сучасний Острозький район Рівненської обл.) оточили нацисти і майже всю його сім'ю розстріляли на місці. Дев'ятирічному хлопчику вдалось

³²⁰ Там само.

³²¹ Там само.

³²² 27 січня 1993 р. Яд Вашем удостоїв священника Ігнатія Грогуль, його дружину і дітей почесним званням Праведник народів світу. Нагороди були вручені Степану Грогуль, під час його візиту до Ізраїлю в тому ж році.

³²³ Лист Олександра Фельдмана до Кирила Кіндрата опубл. у: Книга пам'яті. Ціною власного життя / Упоряд. К. Кіндрат. – Рівне, 1995. – С. 130.

втекти і заховатись у млині Казіловських³²⁴. Хлопчик своєю схованкою обрав засік із зерном. Саме у ньому його віднайшов син проповідника, також Володимир.

За те, що сім'я Казіловських активно рятувала і переховувала євреїв (у власному будинку та млині), селяни називали їхній двір «Палестиною». Та були й ті, хто доніс, що в домі проповідника переховуються євреїв. Коли гестапо навідалось для обшуку, усіх Казіловських зібрали разом і погрожували розстрілом, якщо ті добровільно не викриють євреїв. У той день у криївці біля дому та на горищі притулок мали шестеро євреїв³²⁵.

Донька проповідника Володимира Емілія згадує:

То була страшна хвилина. І зараз як згадаю, то мороз іде по тілу (...). Я стала на коліна і почала молитися, читати вголос «Майн Гот». Щось людське таки зрушилось в душах тих фашистів, і вони опустили зброю³²⁶.

Після того у родині повторювали, що саме Бог почув їхню молитву і врятував їх всіх від смерті. Олександр Фельдман виховувався Казіловськими до зрілого віку й після війни, отримав військову освіту. Сам він згадує, що був у тій сім'ї як рідний син³²⁷.

Поставив під загрозу власне життя та долю своєї сім'ї також євангельський проповідник Григорій Цицюра. Зустрівши наприкінці 1942-го р. в домі одного з членів громади села П'ятигори Броню та її батька Товію Грінберга³²⁸, й дізнавшись про їхнє складне становище, він не зміг відмовити у допомозі, наслідуючи Божі заповіді та дотримуючись власних моральних переконань³²⁹.

³²⁴ Сім'я проповідника Володимира Казіловського володіла млином у с. Новокраїв, їхній млин знаходився навпроти подвір'я сім'ї Фельдманів. Книга пам'яті. Ціною власного життя / Упоряд. К. Кіндрат. – Рівне, 1995. – С. 131

³²⁵ Книга пам'яті. Ціною власного життя / Упоряд. К. Кіндрат. – Рівне, 1995. – С. 131.

³²⁶ Інтерв'ю К. Кіндрата з Емілією Дедик (Казіловською). Опубл. у книзі: Ціною власного життя. – С. 132.

³²⁷ Лист Олександра Фельдмана до Кирила Кіндрата... – С. 130.

³²⁸ Вони були біженцями зі с. Зволен (сучасна Польща).

³²⁹ Праведники світу. Історії порятунку. Цицюра Григорій. Цицюра Анна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035778>.

Із їхньої сім'ї залишилися живими лише батько та донька. Григорій Цицюра не наважився надати допомогу обом³³⁰, проте пообіцяв потурбуватись про п'ятнадцятирічну Броню. Останню, рятуючи від неминучої смерті, він привів у свій дім. Сусідам єврейку представили як няньку їхніх дітей, сироту чеського походження. Невдовзі йому вдалось дістати для неї фальшиві документи з новим ім'ям, що легітимізували її перебування в будинку проповідника.

Броня постійно шукала зустрічі з батьком, через це виникали певні проблеми. Коли ж на одну з таких призначених зустрічей він не з'явився, її стан неймовірно погіршився. Доглядаючи за дітьми Григорія, вона не могла стримати сліз. Її емоційний стан непокоїв проповідника, це помічали сусіди. Щоб полегшити та розрадити її, Анна Цицюра почала залучати її до домашньої роботи, постійно з нею розмовляючи³³¹.

Коли німці увійшли в село, Броню сховали в копиці сіна, за спокійної ситуації вона виходила звідти, вільно переміщалася по дому й двору і навіть ходила з іншими дітьми на зустрічі євангелістів. Незадовго до завершення окупації Григорій Цицюра почув, що люди знову пліткують про те, що Броня - єврейка. Було прийнято рішення відвести її в будинок одного з євангелістів у селі Оженин. Вона залишалася там до приходу Червоної армії в лютому 1944 р., після чого через два роки повернулася до Польщі й звідти емігрувала до США³³².

Попри заборону окупаційної влади надавати євреям будь-яку допомогу, ризикуючи бути розстріляними та маючи шестеро неповнолітніх діток, сім'я Цицюри все ж врятувала життя єврейської дівчини. 13 лютого 2000 р. Яд-Вашем удостоїв Григорія і Анну Цицюру почесним званням Праведник народів світу³³³.

³³⁰ У його власній сім'ї, окрім нього та дружини Ганни, було ще шестеро малолітніх діток. Там само.

³³¹ Там само.

³³² Там само.

³³³ Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Щупака; Вступні статті М. Ф. Мариновича, І. Я. Щупака; Упоряд.: Є. А. Врадій, Д. В. Шаталов. – Дніпро, 2016. – 224 с.

Сповненої віри та доброти є оповіді про порятунок Фані Розенфельд, Якова Басса, його дітей – Давида та Рівки, а також Марії Вольфсталь (Драйцен). Своїм життям вони завдячують героїзму спільноти євангельських християн-баптистів: «Ховаючи нас і допомагаючи нам вижити, вони ризикували своїм життям, тепло приймали нас, допомагали без будь-якої користі, за покликом серця»³³⁴.

Після того, як нацисти почали ліквідацію гетто у Старій Рафалівці, 29 серпня 1942 р. розстрілявши більшість його мешканців, і лише частині з них вдалося врятуватись. Євреї виходили з гетто до праці у лісі (заготовляли дрова). Один з охоронців повідомив про розстріл і надав можливість утекти. Їхньою схованкою став той таки прилеглий ліс.

Невелика група євреїв, і я в їх числі, працювала в цей час в лісі, завдяки чому і уникала розстрілу. Поліцай, який охороняв нас, шепнув мені: «Скажи всім, щоб бігли і шукали притулок». Сам він прикинувся, що не бачить як ми тікаємо³³⁵.

Притулком для деяких євреїв-втікачів стало поліське село Судча Зарічненського району, та прилегле до нього сільце Млинок. Перше з них було домівкою для переселеної з Білорусії сім'ї Андрія Куяви – керівника і проповідника релігійної громади євангельських християн-баптистів, яку в сусідньому селі очолював Канон Калюта (Додаток 5)³³⁶.

Потреба у їжі вимагала від євреїв час від часу залишати притулок та йти на її пошуки. Це змушувало Фаню Розенфельд найматись до селян на роботу, за яку їй платили продуктами. Знесилена пошуками, вона постукала до дверей хати на хуторі і попросила притулку. То був дім Андрія Куяви, який, як милосердний християнин, прийняв її. Сім'я надала Фані притулок, а щоб не викликати підозри у селян, єврейка отримала нове ім'я – Феодосія³³⁷.

³³⁴ Із свідчень Фани Басс, 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kaluta-kuyava/konyukh-testimony-1.html>).

³³⁵ Там само.

³³⁶ Праведники світу. Вибрані історії. Філіп і Текля Коноух та їхні сини Олександр і Андрій, Конон і Анна Калюта та їх дочки Анна і Марія, Андрій і Ярина Куява і їх син Микола [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kaluta-kuyava.html>).

³³⁷ Із свідчень Фани Басс, 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kaluta-kuyava/konyukh-testimony-1.html>).

Довго залишатись на одному місці було небезпечно, тому Фаню спровадили до будинку проповідника Канона Калюти в сусідньому селі. Як згадує у своїх спогадах сама врятована, ночувавши в родині останніх, їй приснився дивний сон: вона побачила себе з книгою в руці, і книга ця було Святе Письмо російською мовою. Насправді ж вона ніколи не тримала в руках християнську Біблію, але уві сні точно знала, де в ній знаходиться те місце, яке вона шукає: глава про чужий народ, який стане її народом. Увечері того ж дня вона відвідала збори баптистів, де несподівано для себе прочитала проповідь про євреїв та їх віру, про те, які нещастя опанували їх, про необхідність врятувати тих, хто ще не загинув. Її слова справили на присутніх величезне враження: баптисти вірили, що її устами говорить Господь³³⁸.

Збережені свідчення доводять, що протестантські спільноти виявляли більшу готовність до опору нацистській владі та були більш відкритими на допомогу євреям. Погоджуюсь із тезою Т. Снайдера та К. Беркгофа, що це було зумовлено досвідом функціонування громади: адже вони були при звичаєні до певного напруження у стосунках як з владою, так і з чисельного домінуючими православними українцями³³⁹. Іншими словами, рішучості протестантських спільнот надавав їй життєвий досвід упослідженої й переслідуваної меншини, об'єднаної спільними християнськими переконаннями. Цей досвід, на мій погляд, був застосований і у випадку порятунку євреїв. Громади євангельських християн і баптистів зазвичай вирізнялись, у порівнянні з традиційними Церквами, доброю організованістю, взаємною солідарністю та взаємною довірою. Це дуже важливо для розуміння того, чому саме ці пізньопротестантські спільноти найактивніше долучались до порятунку євреїв. Інший аспект особливості їхньої постави, що різнило протестантів від традиційних конфесій, це відмова від трактування євреїв як відповідальних за земну смерть Ісуса Христа. Євангельські християни і баптисти вважали євреїв

³³⁸ Там само.

³³⁹ Снайдер Т. Чорна Земля... – С. 251.

богообраним народом³⁴⁰. Також, останні часто обговорювали з юдеями біблійні сюжети.

Будучи членом такої зорганізованої громади, Фаня (Феодосія) цілком могла не боятись відвідувати такі збори. Загроза надходила якраз з-поза меж спільноти євангельських християн-баптистів. Це відчуття дозволило Фані, переходячи від однієї сім'ї чи громади до іншої, допомагати рятувати й інших євреїв. Про її допомогу згадує Марія Вольфсталь (Драйцен)³⁴¹:

Мені було десять, коли я залишилась у лісі. Під час облави ми бігли з наших сховищ в ліс. Я залишилася одна, тому що ніхто не захотів взяти мене з собою. Не допомогли ні мої благання, ні сльози. І ось, морозним ранком трапилося неймовірне. Дівчина, схожа на ангела, одягнена в теплий і гарний український одяг, присіла біля мене і заговорила зі мною м'яким, приємним голосом. Фаня стала розпитувати мене про сім'ю, і по моїх відповідях зрозуміла, що я залишилася одна. З тієї хвилини і по сьогоднішній день я стала її донькою. Вона підбрала мене, обігріла, і доручила українській родині штундистів піклуватися про мене. Селяни вірили, що Фаня свята, виконували всі її прохання. Тоді я теж стала думати, що Фаня – ангел³⁴².

Завдяки зусиллям проповідників євангельських християн та баптистів Андрія Куяви та Канона Калюти та їхньої громади загалом, усім вищезгаданим євреям вдалось пережити війну. Милосердя та любов до Бога і ближнього важили незрівнянно більше, аніж фізичний страх за життя і репресії окупаційної влади. За врятовані життя, протестантські проповідники разом із сім'ями у 1995 р. отримали звання Праведників народів світу.

Священнослужителі християнських конфесій, котрі допомагали євреям і виявили до них милосердя, становили радикальну меншість на загальному тлі поведінкових стратегій «мовчазної більшості» у час моральної кризи. Тож особиста постава рятувальників набуває особливого значення і величі. Незважаючи

³⁴⁰ Єврейська електронна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eleven.co.il/judaism/and-other-religions/13336/>

³⁴¹ Тімоті Снайдер робить помилку, коли розповідає про Лео Голдберг як єдину єврейську дівчинку-підлітка з гетто, врятованої в Рафалівці (*Снайдер Т.* Чорна земля... – С. 252). Вищенаведений перелік врятованих спростовують цю думку.

³⁴² Зі спогадів Марії Вольфсталь (Драйцен) Книга Пам'яті містечка Рафалівка. – Тель-Авів 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kalutakuava/masha-wolfstal-testimony.html>.

на смертельний ризик, на який рятівники наражали себе й своїх близьких, вони допомагали ближнім в ім'я Бога та спасіння людського життя. Кожна історія порятунку духовними особами є унікальною, хоч форми надання допомоги могли бути спільними або відмінними. Серед них найпоширенішою є видача фальшивих документів про народження чи хрещення, а також надання як тимчасового, так і тривалого притулку.

Хоч офіційно жодна з християнських конфесій не виступили із закликом допомагати євреям та публічно не засудили Голокост, проте у кожній зі спільнот були духовні особи, які власну віру і любов до ближнього поставили вище особистого блага і релігійних та національних упереджень. Цього навчав Ісус у притчі про доброго самарянина, промовляючи до своїх учнів: «Люби Господа, Бога твого, всім серцем твоїм, усією твоєю душею, і всією силою твоєю, і всією думкою твоєю; а ближнього твого як себе самого» (Лк. 10:27), закликаючи виявляти милосердя до усіх потребуючих. А святий Павло у листі до Римлян наголошував, що «немає різниці між євреєм і греком» (10:12), а «тим, які люблять Бога, усе співпадає на добро» (8:28). Любов до Бога і ближнього, повага та милосердя це те, що характеризує рятівників, наповнювало їхні вчинки при наданні допомоги для євреїв.

*** **

На території генерального округу «Волинь-Поділля» жодна з християнських конфесій офіційно ані не підтримала дії влади під час Голокосту, ані, навпаки, не виступила з протестом. Духовні лідери шукали діалогу та порозуміння з владою, адже політика останніх впливала на їх становище та становище їхньої пастви. Через це частина священнослужителів співпрацювала з окупаційною адміністрацією. Зокрема, в посланнях православних єрархів наскрізним є вживання антисемітських словосполучень, а деякі з представників духовенства видавала охрещених євреїв.

Головною мотивацією у виборі тої чи іншої форми поведінки був індивідуальний досвід окремих священнослужителів. Однак більшість з них (у

генеральному окрузі «Волинь-Поділля») не обрала ані стратегії підтримки влади, ані порятунку ближнього. Стратегія виживання спонукала цю групу залишатись «мовчазною більшістю». Якщо ж розглядати у цьому ключі мовчання вищих єрархів, то їхня відмова від відкритого протесту пояснюється в т. ч. побоюваннями репресій супроти їхньої релігійної спільноти з боку нацистів. Також не слід відкидати й звичайну людську слабкість, коли єрархи не наважувались виступити публічно супроти Голокосту, а їхнє мовчання могло пояснюватися небажанням захистити євреїв з огляду на існуючі антисемітські настрої серед членів їхньої спільноти.

Духовні особи, які виявили милосердя до ближнього під час Голокосту, перебували в радикальній меншості. Водночас ці нечисленні приклади порятунку священнослужителями євреїв акцентують увагу на важливості релігійних переконань людини у виборі тої чи іншої поведінкової стратегії. Дотримуючись принципів християнської моралі та наслідуючи Божі заповіді, вони не стояли осторонь страхітливого геноциду. Найпоширенішими формами допомоги на Волині й Поділлі були видача фальшивих документів та надання притулку. Чимало духовних осіб рятувало євреїв, переховуючи їх у власних домівках, незважаючи на смертельний ризик для себе і членів своїх родин. Християнська віра спонукала їх до порятунку жертв нацистського терору, засвідчивши існування людяності навіть у драматичні роки моральної кризи суспільства.

ВИСНОВКИ

Дослідження поведінкових стратегій священнослужителів християнських конфесій у роки Другої світової війни на території України загалом і в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» зокрема є дуже фрагментарними. Зазвичай науковці зосереджують свою увагу на інституційній діяльності Церкви в умовах нацистського тоталітарного режиму та пастирських зусиллях окремих єрархів чи священнослужителів. Сучасний історіографічний наратив відображає пастирську діяльність представників лише окремих конфесій, з тенденцією до певної ідеалізації постави духовних осіб в екстремальних умовах війни, всеохопного терору і масових жертв серед цивільного населення. Такий науковий доробок актуалізує тематику моєї кваліфікаційної роботи.

Досліджуваний регіон (особливо Волинь) був багатоетнічною та поліконфесійною територією, що мало безпосередній вплив на формування поведінкових стратегій місцевого населення за наявності досвіду міжетнічної взаємодії в попередній довоєнний період (Друга Річ Посполита та короткотривала радянська Західної України). Однак з початком Другої світової війни ситуація в регіоні, що увійшов до складу генерального округу «Волинь-Поділля», радикально змінилася, коли етноконфесійні спільноти опинилися в умовах братовбивчої конфронтації, масового терору і військового стану. Депортації більшовиками великих груп населення за класовою ознакою у 1939-1941 рр., українсько-польський конфлікт на Волині («Волинська трагедія»), 1942-1944 рр.. вивезенням оstarбайтерів на примусові роботи до Третього Рейху та, особливо, організований нацистами Голокост євреїв радикально змінили демографічну ситуацію в регіоні, а також характер взаємин між різними групами населення. Ці зміни в етноконфесійному складі значною мірою можна простежити на матеріалах переписів 1931 р. (Друга Річ Посполита), 1939 р. (Радянський Союз) і 1941-1942 рр. (нацистська Німеччина).

«Остаточне розв'язання» єврейського питання призвело до стрімкого зменшення чисельності юдеїв. Їхня кількість на Волині й Поділлі почала змінюватися ще внаслідок депортацій радянською владою, почасти – евакуації влітку 1941 р. Проте ці зміни в етнодемографічній структурі не йдуть у жодне порівняння із наслідками Голокосту, а також Волинської трагедії, що перетворило регіон з поліконфесійного й багатонаціонального простору в де-факто моногенну територію.

Іншим фактором, що вплинув на вибір поведінкових стратегій духовенством у часи Голокосту, були особливості релігійного досвіду обидвох регіонів (Волині й Поділля) в попередній період. Двадцятирічне (на теренах радянської України) або дворічне (в Східній Галичині та Західній Волині) панування радянської влади аналогічно залишило свій помітний відбиток на розвитку краю – присутність релігійного культу в публічному житті обох регіонів було зведено до мінімуму. Натомість ситуація змінилася зі встановленням на цих теренах окупаційного режиму Третього Рейху. У регіоні відновили функціонування організаційні структури Православної та Римо-Католицької Церков та протестантські громади євангельських християн і баптистів. Останнім, щоправда, не вдалося структурно організувати свою діяльність, і вони зосередили свою увагу на місійній активності. Особливості адміністрування окремими християнськими конфесіями визначали й специфічні механізми керівництва та підпорядкування. Водночас кожна із релігійних спільнот в умовах тоталітарного режиму опинилася в жорсткому підпорядкуванні окупаційній владі.

Урахування фактору субординації важливе передусім тому, що провідники Церков так чи інакше впливали на позиціонування священнослужителів у громадсько-політичному житті. Особливо це було помітним під час становлення нового окупаційного режиму на теренах України влітку 1941 р. Опинившись у ситуації безвиході, духовні лідери номінально підтримали

нацистський окупаційний режим, який, на їхнє переконання, був «кращий» за попередній – радянський.

Не менш важливим чинником, який впливав на мотиви вибору поведінки священнослужителями, є політика німецької адміністрації щодо християнських конфесій. Нацистська влада прагнула максимально використати авторитет і діяльність священнослужителів на власну користь. Основним інструментом у цьому стала пропаганда. Гітлерівці, протиставляючи свій режим радянському і демонструючи на початковому етапі толерантність і підтримку релігійному відродженню, привернула на свою сторону духовенство і загал мирян. Водночас, якщо на початковому етапі умови розвитку для християнських конфесій були практично рівними, то в подальшому окупаційна влада встановила тотальний контроль за їхньою діяльністю, а згодом і репресувала частину клириків. Тож ставлення духовних осіб до окупантів змінювалось із політикою нацистів до релігії.

Масові вияви антисемітських настроїв серед місцевого населення своїм корінням сягають попереднього періоду, а щодо побутових стереотипів і християнської еклезіології вони закорінені в багатовікову традицію антиюдейської риторики. Водночас не підлягає сумніву, що безпосередні механізми ксенофобії щодо євреїв, у т. ч. в середовищі духовенства, масово були запущені й маніпульовані нацистами саме в роки Другої світової війни. Це позначилося на виборі поведінкових стратегій представниками християнських конфесій щодо жертв Голокосту.

Священники як соціальна група не є однорідною. Статус духовної особи, як засвідчують досліджувані події, не означає, що в умовах екстремі вони одностайно підтримують скривджених, сприяння їх порятунку. Обрання поведінкових стратегій духовними особами визначалося різними чинниками. Зокрема, стереотипами, переконаннями, котрі могли змінюватися, з однієї сторони, внаслідок оцінок подій минулого (зокрема, радянізації Західної

України), з другої – нацистської пропаганди, тиску на священнослужителів, небезпеки їхньому життю.

Православні єрархи не виступили на захист переслідуваних євреїв, яких винищували за расовою ознакою. Навпаки, антисемітська риторика у проповідях владик Автономної та Автокефальної Церков є характерною для всього періоду нацистської окупації. Упередженість щодо євреїв у проповідях православних єрархів не зникла навіть після завершення Голокосту. Цей факт не залишає сумніву в тому, що антиюдейські вислови в умовах нацистської окупації стали своєрідним маркером лояльності до влади, а відтак забезпечення легальних умов для функціонування Церкви. Відсутність документів, що характеризують зміст проповідей священників у своїх парафіях, унеможлиблює чітку відповідь на питання про те, якою мірою (не)вимушена риторика вищого духовенства відобразилася в душпастирстві духовних осіб на локальному рівні. Так само відкритим залишається питання про тогочасну офіційну позицію провідників інших християнських конфесій, простежити яку не вдалося за браком достовірної джерельної бази.

У генеральному окрузі «Волинь-Поділля» серед священнослужителів клирики, які під час Голокосту обрали поведінкову стратегію «мовчазної більшості», виразно переважали. Ця постава була детермінована і динамікою релігійного життя за нацистської влади (коли фактично в кожному селі була відновлена одна або більше релігійних громад), і неможливістю уникнення підтримки окупаційної адміністрації в умовах тоталітаризму. Вибір постави мовчання чи спостереження в час моральної кризи так само були спровоковані страхом за власне життя, рідних або ж визначалося культурними бар'єрами між християнами і юдеями та побутуванням різноманітних стереотипів щодо сповідників віри Мойсеєвої. Що ж до єрархів, то їхня поведінка визначалася не так відчуттям власної небезпеки, як політичною доцільністю й турботою про підлеглу їм релігійну спільноту, яка в разі публічного протесту свого пастиря могла опинитися під загрозою масових репресій і навіть фізичного винищення.

Представники традиційних християнських конфесій у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» не так часто рятували євреїв. Більшість із них зайняли позицію «класичних» спостерігачів. Водночас були й ті, хто забув заповіді Божі. На щастя, таких були буквально одиниці. Значно більше тих, хто сприяв порятунку євреїв.

На противагу двом вищеназваним групам, були й ті, хто в умовах небезпеки і загрози смерті усвідомлено допомагав ближнім – євреям. Така поведінка пояснюється їхнім особистим вибором. Віра в Бога та любов до ближнього, розуміння вартості людського життя, на чому наголошує християнська доктрина, сміливість і бажання творити добро – мотиви, які визначали поведінку тих, хто простягнув руку допомоги жертвам Голокосту. Поведінкова стратегія рятівників частіше простежується в середовищі протестантських спільнот євангельських християн і баптистів. Це можна пояснити в т. ч. тією обставиною, що для невідоміючих релігійних груп характерна висока згуртованість та взаємна довіра. Історичний досвід протистояння політичній владі, нерозуміння й осуд панівної більшості в довоєнний час стали тими чинниками, що підштовхували протестантів до допомоги жертвам Голокосту.

Кожна історія порятунку є унікальна, так само як і унікальною є роль у ній рятівників. Форми надання допомоги євреям подібні, проте за поставою кожного священнослужителя стоїть його особиста життєва історія, вірність моральним принципам та Богу. Духовні особи, що рятували ближнього, наражали себе і близьких на смертельну небезпеку, але це не завадило їм дотримуватись власних моральних переконань і принципів християнської моралі. Вони добре розуміли, наскільки важливою є їхня підтримка та захист для євреїв. Завдяки тому, що частина духовних осіб, хай навіть нечисельна, дотримувалась Божих заповідей, вдалось врятувати не одне життя.

Вивчені в магістерській роботі мотиви обрання поведінкових стратегій священнослужителями християнських конфесій щодо Голокосту

підтверджують робочу гіпотезу дослідження – віра, альтруїзм, конформізм, антиконформізм, етнічне упередження, стереотипи, прагнення забезпечення себе й родини в умовах нацистського «нового порядку» були тими визначальними чинниками, що впливали на вибір власної позиції в час моральної кризи. Одним з моїх висновків є усвідомлення того, що кожна спільнота має як своїх злочинців, так і праведників. У жодній спільноті, соціальній групі, що об'єднана спільними цінностями / переконаннями, є як позитивні персонажі, яких ми визначаємо, так і антигерої. Тому українську історію часів Другої світової війни не можна поділити лише на білі чи чорні «плями». Цей механічний поділ ніколи не покаже складніших мотивів, захованих за такою, здавалось би, зручною і зрозумілою схемою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали:

Архів управління Служби безпеки України у Рівненській області (АУСБУРО) – містяться нечисельні справи про діяльність окремих духовних осіб у час Другої світової війни.

Державний архів Волинської області (ДАВО) Ф. Р-1 Луцька міська управа, Ф. Р-2 Луцький окружний комісаріат, Ф. Р-393 Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації.

Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 281 Рівненське окружне церковного управління, Ф. 33 Рівненська міська управа (м. Рівне), Ф-534 Облік збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню.

Опубліковані джерела:

1. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 70. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. 329 s.

2. Historia pomocy - o. Ludwik Wrodarczyk i Felicja Masojada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-o-ludwik-wrodarczyk-i-felicja-masojada>

3. Rodzina Zajaczkowski [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/relacja-ryszarda-zajaczkowskiego>

4. Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 408 с.

5. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Сост. Ю. А. Поляков и др.; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др. Москва, 1992. 255 с.
6. Данилюк В. О. Вірити занадто боляче. Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. Луцьк, 1995. 224 с.
7. Діамент М. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / За ред. Ш. Ягалом (Діамента). Київ, 2016. 200 с.
8. Зі спогадів Марії Вольфсталь (Драйцен) Книга Пам'яті містечка Рафалівка. – Тель-Авів 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kaluta-kuyava/masha-wolfstal-testimony.html>
9. Ігнатій і Варвара Грогуль та їхні діти Євгенія і Степан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul.html>
10. Із свідчень Фани Басс, 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kaluta-kuyava/konyukh-testimony-1.html>
11. Інтерв'ю К. Кіндрата з Емілією Дедик (Казіловською). Опубл. у книзі: Ціною власного життя. 132 с.
12. Інтерв'ю Ліни Бородинської зі Стецик Марією Петрівною // Архів ІТ «Сувій», опубл.: Там само. 83 с.
13. Інтерв'ю Ліни Бородинської зі Стецюком Мойсеєм Климовичем // Архів ІТ «Сувій», опубл. у: Зерна пам'яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / Упоряд. Л. Шевчук. – Рівне, 2016. 82 с.
14. Лист Олександра Фельдмана до Кирила Кіндрата опубл. у: Книга пам'яті. Ціною власного життя / Упоряд. К. Кіндрат. Рівне, 1995. 130 с.

15. Мартирологія українських церков. – Торонто, 1985. – Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. О. Зінкевич, Т. Р. Лончина. 745 с.
16. Мусман Х. Місто моє розстріляне / Перекл. з рос. Д. Аладька. – Рівне, 2019. 132 с.
17. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941-1944. Документи та матеріали . – Кам'янець-Подільський, Оіюм.- 2009.
18. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. / Інститут дослідів Волині. Ч. 44, Вінніпег.1981. 242 с.
19. Праведники світу. Вибрані історії. Філіп і Текля Конюх та їхні сини Олександр і Андрій, Конон і Анна Калюта та їх дочки Анна і Марія, Андрій і Ярина Куява і їх син Микола [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kaluta-kuyava.html>.
20. Праведники світу. Історії порятунку. Цицюра Григорій. Цицюра Анна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4035778>
21. Спогади Міріям Друх (народженої Якіра), квітень 1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukh-testimony.html>.
22. Україна у Другій світовій війні Т.1 Збірник німецьких архівних матеріалів / упорядник проф. Володимир Косик, Львів, 1997. 360 с.

Монографії:

1. Barnett V. J. Bystanders: Conscience and Complicity During the Holocaust. Westport, CT: Praeger. 208 p.
2. *Browning Ch.* Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York, 1992. 377 p.

3. *Budnitskii O.* Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917-1920. Pennsylvania, 2012. 544 p.
4. *Dembowska M.* Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945. Rzeszów 2008, 480 s.
5. *Goldhagen D.* Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. Front Cover. Vintage Books, 1997 - History - 634 p.
6. *Grabowski J.* Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland. Bloomington. Indiana University Press. 2013. 320 p.
7. *Hilberg R.* Perpetrators, Victims, Bystanders: the Jewish Catastrophe, 1933-1945. London. Harper Perennial.1993. 352 p.
8. *Plokhy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. Oxford. Oxford University Press. 2001. 416 p.
9. *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000.
10. *Spector S.* The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. Jerusalem, 1990. 383 p.
11. *Śpiewak P.* Żydokomuna – interpretacje historyczne. Warszawa, 2012. 253 s.
12. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Авториз. пер. з англ. Київ, 2011. 556 с.
13. *Борщевич В. Т.* Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція. / Володимир Трохимович Борщевич. Луцьк, 2010. 584 с.
14. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Репр. вид. Т. 4. Ч. 2: ХХ ст. Нью-Йорк;Бавдн Брук, 1996. 416 с.
15. *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.
16. *Гон М.* RÓWNE: обриси зниклого міста / Вид. 2-ге. Рівне, 2019.160 с.

17. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX - першій половині XX ст. / Авториз. перекл. з польської А. Павлишина. Харків, 2018. 482 с.
18. *Ільюшин І. І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Відп. редактор *С. В. Кульчицький*. Київ, 2003. 313 с.
19. *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. 440 с.
20. *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. К.: Дух і літера, 2009. 293 с.
21. *Когут З.* Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 271 с.
22. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни / Перекл. з фр. Роман Осадчук. - Київ - Париж – Нью-Йорк - Торонто, 1992. 729 с.
23. *Круглов А. И.* Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. Харьков, 2005. 374 с.
24. *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Днепро, 2016. 564 с.
25. *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. 256 с.
26. *Мотика Г.* Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Авториз. пер. з пол. *А. Павлишина*, післям. д.і.н. *І. Ільюшина*. Київ, 2013. 360 с.

27. Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральному окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944). Хмельницький, 2012. 320 с.

28. *Скіра Ю.* Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост: монографія. К.: Дух і Літера, 2019. 272 с.

29. *Снайдер Т.* «Чорна земля. Голокост як історія і застереження» / Т. Снайдер «Чорна земля. Голокост як історія і застереження». Київ, Медуза, 2017. 394 с.

30. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним. Київ, 2018. 492 с.

Статті/розділи у книгах:

1. “Bystanders” to the Holocaust. A Re-evaluation” / Ed. *D. Cesarani, P. A. Levine.* London; New York, 2013. 289 p.

2. Bar-Tal Daniel. Altruistic Motivation to Help Definition, Utility and Operationalization. *Humboldt Journal of Social Relations Vol. 13, No.1/2, Altruism & Prosocial Behavior.* p. 3-14.

3. Балабан М. Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова/ Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті Збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. с.6-23.

4. *Бородинська Л.* Місія для поширення Євангелії в окупованій Україні . Зерна пам’яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / Упоряд. *Л. Шевчук.* Рівне, 2016. с.96-98.

5. *Бородинська Л.* Реєстрація громади євангельських християн у Рівному Зерна пам’яті. Історія церкви євангельських християн-баптистів м. Рівного (з нагоди 100-річчя) / Упоряд. *Л. Шевчук.* Рівне, 2016. с.25-27.

6. *Бородинська Л.* Соціальна та просвітницька діяльність протестантів-українців у середовищі слов’янських народів у 40- х рр. ХХ

ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць. – Рівне, 2012. Вип. 23. с. 23-29.

7. Винокурова Ф. Феномен Праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та вчинків / Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті Збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015, С. 45-82

8. *Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є.* Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). УІЖ, 2012, №4, с. 104-126.

9. Гон М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. Голокост і сучасність. 2016. Число 1 (14), С. 9-49.

10. *Гордієнко В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. 1998, № 3. с.107-119.

11. Грицак Я. Питання колаборації. Спроба оцінки. / Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. с.169-175

12. *Зек Б.* Церковне життя Луцька в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Німці в історії Волині: Матеріали міжнародн. наук. конф., 1–2 жовтня 2015 р. / За наук. ред. М. П. Костюка. Луцьк, 2016. с. 282-295.

13. *Івчик Н.* Голокост у генерал-комісаріаті «Волинь–Поділля» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. с. 234-238.

14. Книга пам'яті. Ціною власного життя / Упоряд. К. Кіндрат. Рівне, 1995. 206 с.

15. *Макарчук С.* Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 17. с. 226-238.

16. *Рубльова Н.* Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР (1917-1939 рр.) // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – Київ, 2007. – № 1. – С. 205-219.

17. *Себта Т.* Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 19 (2). с.116-128.

18. *Стоколос Н. Г.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр.. // Український історичний журнал. 2004. № 3. с. 91-111.

19. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 27-29 квітня 1999 року). с. 249.

20. *Ягольницька О. К.* Особливості переписів населення Польщі 1921 та 1931 р. і картина етнічного та конфесійного складу суспільства Другої Речі Посполитої // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». 2010. Вип. 18 с. 186-190.

Ресурси мережі інтернет:

1. Борщевич В. Динаміка чисельності Волинського православного духовенства у роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. - Режим доступу:https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FBorshevych_Volodymyr%2FDynamika_chyselnosti_volynskoho_praavoslavnoho_dukhovenstva_v_period_Druhoi_svitovoi_viiny.pdf

2. Грицак Я. Голокост – це українське питання. Незалежний культурологічний журнал «І». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2016/Hrycak_Holokost-ce_ukr_pytannya.htm.

3. Галадза П. Декларація II Ватиканського Собору Nostra aetate і проблема антиюдейських висловів у літургійній гимнографії Візантійських Церков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nz-theology.usc.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/petro-galadza.pdf>

4. *Малещенко Т.* Стереотипи як інструмент пропаганди політики геноцидів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.ws-conference.com/wp-content/uploads/ws1766.pdf>

5. *Одинцов М. И.* К истории Русской Церкви в годы Великой Отечественной войны (комментарий в цифрах и фактах). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.sedmitza.ru/text/413993.html>

6. *Патриляк І.* Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: спроба узагальнення // Мандрівець. 2013. № 4. с. 48-52 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2013_4_11

7. *Поль Д.* Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>

8. Чайковский М. Грех антисемитизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gatesofzion.od.ua/news_print_168.html. (26.06.2008)

Довідники та енциклопедії:

1. Єврейська електронна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eleven.co.il/judaism/and-other-religions/13336/>

2. Праведники народів світу: Довідник / За ред. *І. Щупака*; Вступні статті *М. Ф. Мариновича, І. Я. Щупака*; Упоряд.: *Є. А. Врадій, Д. В. Шаталов*. Дніпро, 2016. 224 с.

3. Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / гл. ред. *І. А. Альтман*. Москва, 2009. 1043 с.

Дисертації:

1. *Зек Б. М.* Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2016. 239 с.

2. *Крамар Ю.* Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині : дис. ... док. іст. наук : 07.00.02 / Східноєвропейський університет ім. Лесі Українки, Луцьк, 2015. 314 с.

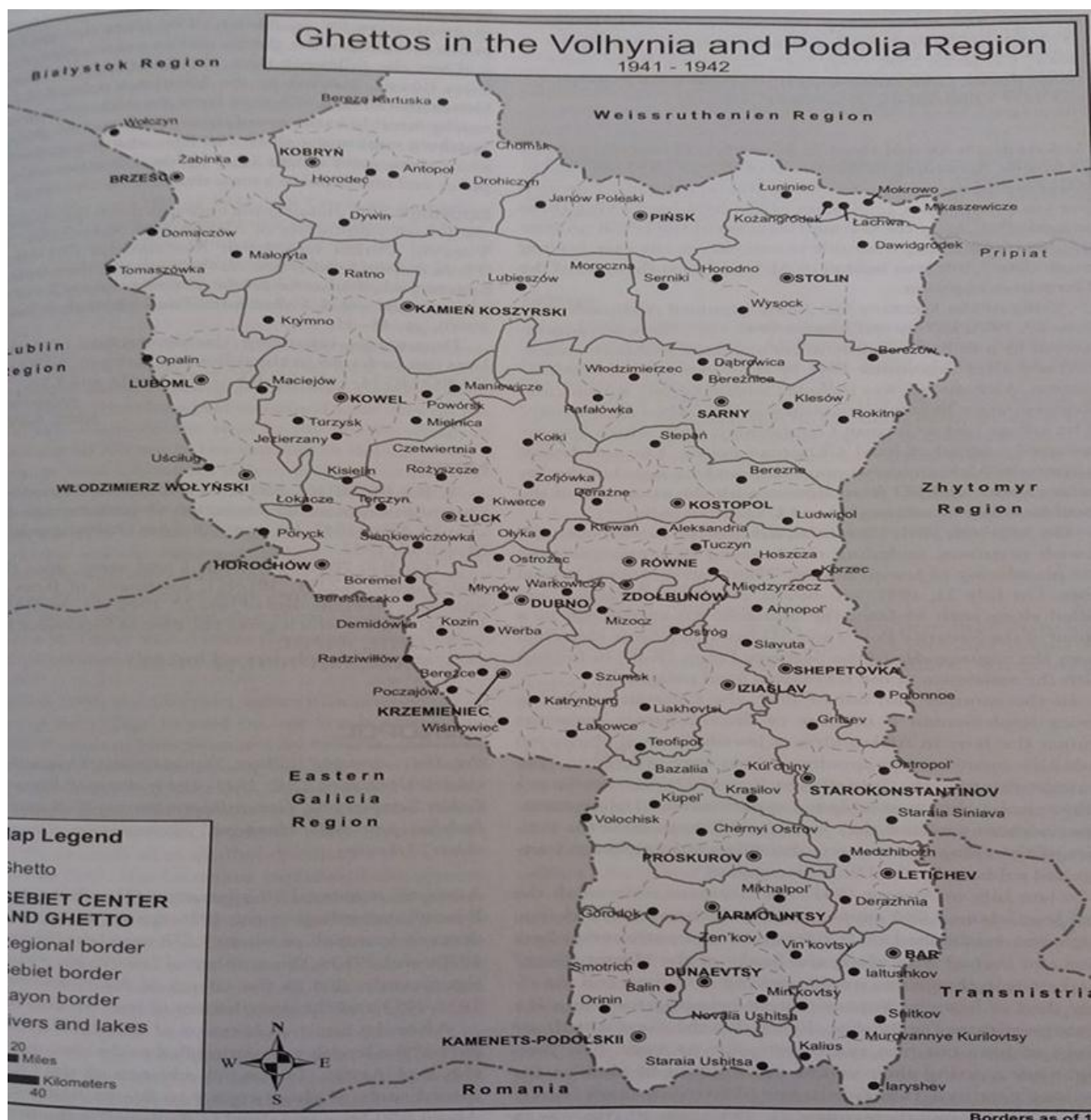
3. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.

ДОДАТКИ

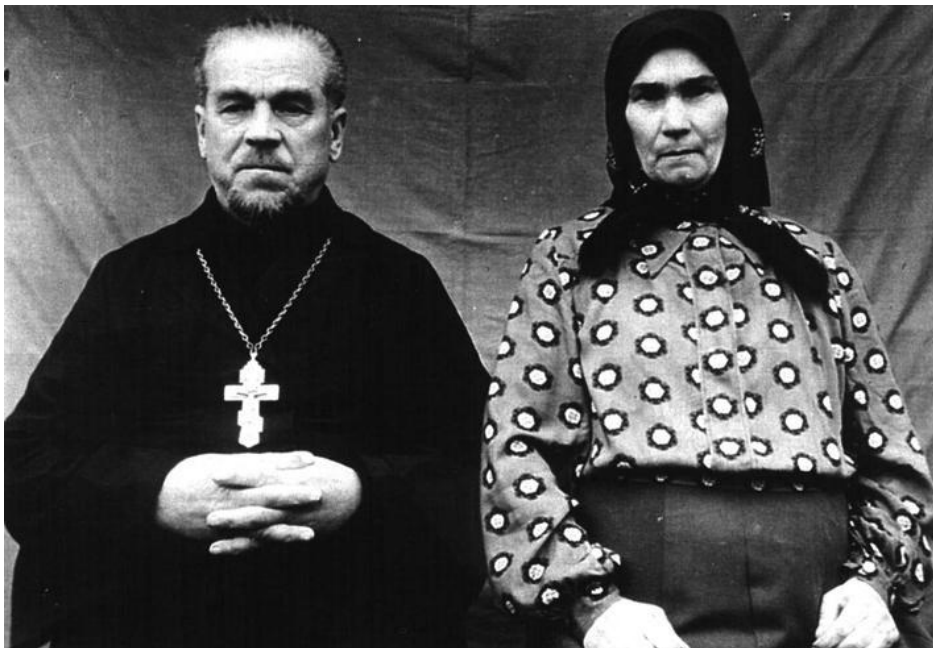
Додаток 1. Карта Райхскомісаріату «Україна».

Додаток 2. Карта ґетто у генеральному окрузі «Волинь-Поділля».

Додаток 4. Ігнатій і Варвара Грогуль. 1951 р³⁴³.

Додаток 5. Конон та Анна Калюта. 70-ті роки, Україна³⁴⁴

³⁴³ Електронний ресурс – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul.html>

³⁴⁴ Електронний ресурс – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/konyukh-kalutakuyava.html>